

Rimsko govorništvo
(164. pr. Kr. – 430. po Kr.)

Čitanka

Odsjek za klasičnu filologiju
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Listopad 2020.

Index

1	Cato	4
2	C. Gracchus	6
3	Cicero	10
4	Rhetorica ad Herennium	38
5	Ciceronis De oratore	44
6	Laudatio Turiae	48
7	Seneca maior	52
8	Claudius	63
9	Plinius minor	67
10	Quintilianus	73
11	Apuleius	82
12	Tertullianus	86

Predgovor

Izbor koji je pred vama donosi odabrane odlomke tekstova važnih za poznavanje i razumijevanje rimskog govorništva i njegove uloge u društvu, od početka rimske književnosti do kasne antike.

Zadatak je studenata da, uz pomoć uobičajene referentne literature, kod kuće prirede svaku cjelinu, tako da budu spremni raspravljati o sadržaju na nastavi.

Čitanka je također dio lektire propisane za ovaj kolegij, uz Ciceronov govor *Pro Milone*.

Izbor je priredio Neven Jovanović, nastavnik Odsjeka za klasičnu filologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Izvorni kod prijeloma ovog izbora, priređen pomoću programa L^AT_EX i X_YL^AT_EX, dostupan je u repozitoriju <http://bitbucket.org/nevenjovanovic/romrhet-lectiones> na servisu BitBucket.

U Zagrebu, listopada 2020.

Ovo djelo je ustupljeno pod Creative Commons licencom Imenovanje 3.0 ne-lokalizirana licenca. Da biste vidjeli primjerak te licence, posjetite <http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/> ili pošaljite pismo na Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, SAD.

Caput 1

M. Porcius Cato (234–149 a. Chr. n)

Orationem de sumptu suo (XLI), quam ad consulatus tempus priores rettulere editores, a. 590/164 habitam esse docuit Fraccaro¹ Oratio in iudicio quodam de moribus apud censores a Catone dicta videtur, cum ei nimius effususque sumptus crimini daretur, domesticus scilicet, quod pecuniae publicae parcum praeter modum eum fuisse comperimus.² Cum enim parsimonia atque frugalitate rem familiarem auxisset, dulcius vivere coeperat et convivia liberalius instruere, ad quae familiares invitabantur:³ eius igitur inimici, qui per totam vitam eum exagitavere, siquidem quater et quadragies diem ei dixerunt, ob nimium sumptum apud censores accusasse eum videntur. Cum autem e fr. 173 Catonem septuagesimo aetatis anno orationem dixisse constet, a. 590/164, L. Aemilio Paulo Q. Marcio Philippo censoribus, id factum esse efficiamus licet. Absolutus tamen fuisse videtur, et quod Plinius⁴ testis est quotiens accusatus sit, totiens absolutum eum esse, et quia si ille vir notatus esset, fieri non potest ut eius notationis memoria omnino excideret.

Henrica Malcovati, *Oratorum Romanorum fragmenta* I, Torino, 1930. Prolegomena, 69-70.

¹“L’orazione di Catone ‘de sumptu suo’ ” in “Studi storici per l’ant. class.” III (1910), pp. 378-386.

²Plutarch., Cat. mai. 5, 6, ait equum etiam, quo consul in obeundis ducis muneribus usus fuisset, in Hispania eum reliquisse, ne portorium eius civitati imputaretur.

³Plutarch Cat. mai. 25, 3.

⁴Plin. n. h. VII 27, 100.

**Marcus Cornelius Fronto (floruit ca. 143),
Ad M. Antoninum Imp. epist. 1.2.11.4**

Quoniam mentio παραλείψεως habita est, non omittam quin te impertiam quod de figura ista studiosius animadverterim, neque Graecorum oratorum neque Romanorum, quos ego legerim, elegantius hac figura usum quemquam quam M. Porcium in ea oratione, quae 'De sumptu suo' inscribitur, in qua sic ait:

Iussi caudicem proferri, ubi mea oratio scripta erat de ea re, quod sponsionem feceram cum M. Cornelio. Tabulae prolatae: maiorum bene facta perlecta; deinde quae ego pro re p. fecissem leguntur. Ubi id utrumque perlectum est, deinde scriptum erat in oratione: 'Numquam ego pecuniam neque meam neque sociorum per ambitionem dilargitus sum.' 'Attat, noli noli scribere', inquam, 'istud: nolunt audire'. Deinde recitavit: 'Numquam praefectos per sociorum vestrorum oppida inposivi, qui eorum bona liberos diriperent.' 'Istud quoque dele: nolunt audire; recita porro.' 'Numquam ego praedam neque quod de hostibus captum esset neque manubias inter pauculos amicos meos divisi, ut illis eriperem qui cepissent.' 'Istuc quoque dele: nihil eo minus volunt dici; non opus est recitato.' 'Numquam ego evectionem datavi, quo amici mei per symbolos pecunias magnas caperent'. 'Perge istuc quoque uti cum maxime delere.' 'Numquam ego argentum pro vino congiario inter apparitores atque amicos meos disdidi neque eos malo publico divites feci.' 'Enim vero usque istuc ad lignum dele.' Vide sis, quo loco res p. siet, uti quod rei p. bene fecissem, unde gratiam capiebam, nunc idem illud memorare non audeo, ne invidiae siet. Ita inductum est male facere inpoene, bene facere non inpoene licere.

Haec forma παραλείψεως nova nec ab ullo alio, quod ego sciam, usurpata est. Iubet enim legi tabulas et quod lectum sit, iubet praeteriri.

Caput 2

C. Sempronius Gracchus (154–121 a. Chr. n)

Novem annis minor natu quam Tiberius frater, longe et praestantiore ingenio et uberiore facundia eum superavit. Postquam prima stipendia a. 616/138 meruit, et triumvir a. d. i. a. ex lege Sempronia factus est (a. 621/133), quaestor creatus Sardiniam provinciam a. 628/126 sortitus est: Romam autem post biennium sua sponte reversus, tribunus plebis a. 631/123 creatus est et iterum insequenti anno: quo in magistratu cum multas promulgasset leges plebi gratissimas, eius adversarii enixe restiterunt, quominus rursus tribunus crearetur: repulsam enim tertio tribunatu petendo tulit. Cum autem hac de causa valde eius potentia immutata esset, postquam coloniam Carthaginem lege Rubria deduxit a. 633/121, L. Opimio inimicissimo eius consule, seditione orta, interfectus est eiusque corpus, capite praeciso, quibusdam auctoribus¹ in Tiberim proiectum, aliis² vero Misenum ad Corneliam matrem latum est.³

De eius oratoria laude concors est veterum scriptorum iudicium, maximique ponderis Ciceronis testimonium, qui, quamvis oratoribus popularis partis minime faveret, haud dubitavit affirmare⁴ neminem pleniorum aut uberiorum eo ad dicendum fuisse.

Fuit Gaius, quod ad inventionem pertinet, frequens sententiis, quod ad elocutionem, grandis verbis et splendidus, actione autem vehemens et concitatus atque acrimoniae impetusque plenus et ad

¹Plut. C. Gr. 17, 6; Vell. II 6, 7.

²Oros. V 12, 9.

³Veterum scriptorum testimonia ad Gai vitam pertinentia collecta videre potes apud Nataliam Haepke, pp. 25-28.

⁴Cic. Brut. 33, 125.

animos movendos maxime idoneus. Quanta vero eius fuerit cura in voce modulanda, quae maximam ad actionis usum atque laudem partem obtinet,⁵ ut canora ea atque ad rem apta uteretur, id docet, quod Cicero de Licinio fistulatore narrat, quem Gaius, cum contionaretur, adhibuerit, qui fistulam inflando aut eum remissum excitaret, aut a contentione revocaret.⁶

Quando orationem ‘de legibus promulgatis’ – hunc enim titulum Gellius⁷ et Scholia Bobiensia⁸ tradiderunt, Festus⁹ autem ‘de legibus a se promulgatis’ – Gaius habuerit, virorum doctorum sententiae discrepant: alii¹⁰ enim ad initium prioris tribunatus eam esse referendam censuerunt; alii¹¹ alteri tribunatui vindicarunt. Cum autem constet orationum indices non ad ipsos, qui eas dixerint pertinere, verum ad grammaticos qui earum fragmenta tradiderint,¹² hanc orationem habitam esse existimemus oportet de rogationibus quae non perlatae sunt: cum autem post initum alterum tribunatum leges a Gaio promulgatas esse de coloniis Tarentum et Capuam¹³ deducendis deque adsciscendis in civitatem Latinis, compertum sit, et cum mox senatus consultum esset factum, ne quis in urbe moraretur, nisi qui ius suffragii haberet, et Livio Druso,¹⁴ tribuno plebis, persuasisset senatus, ut Gracchi rogationibus intercederet, utque legem de duodecim coloniis deducendis ferret, ad plebis animos conciliandos, plebem laetatum Gracchi leges contemnere coepisse, veri simile videtur

⁵Cic. de orat. III 60, 224.

⁶Cic. de orat. III 60, 225, ex quo cetera pendent hac de re testimonia: Quint. I 10, 27; Val. Max. VIII 10, 1; Plut. Ti. Gr. 2, 6; Gell. I 11, 10; Amm. Marc. XXX 4, 19.

⁷Gell. IX 14, 16; X 3, 2.

⁸Schol. Bob. pro Sulla p. 81, 19 St.

⁹Fest. p. 218, 30 L.

¹⁰Meyer p. 234, qui vero parum diligenter ait: ”antequam leges suas promulgasset, orationem in concione habuit, in qua cum orationem post leges promulgatas habitam esse ex eius indice appareat; Lange III, p. 34, qui a Gaio orationes, de suis legibus habitas, sub hoc indice ‘orationes de legibus promulgatis’ esse collectas censuit: verum una modo huiusmodi oratio memeoratur; Cima, p. 123, qui orationem a Gaio habitam esse censuit, ut leges suas populo commendaret, “mostrando quale fosse in genere lo spirito di esse, ma riservandosi di sostenerle particolarmente man mano che fossero venute in discussione e sottoposte all’approvazione delle tribù”; item fere Mommsen, Röm. Gesch. 99, p. 104.

¹¹Nitzsch, Die Gracchen und ihre nächsten Vorgänger, Berlin 1847, p. 398; Neumann, I, p. 251, Kornemann, p. 51, Fraccaro, Studi storici VI, p. 105.

¹²Fraccaro, Catoniana, in “Studi storici” III (1910) p. 265.

¹³Haec Plutarchus, C. Gr. 8, 3, et de vir. illustr. 65, 3: colonos etiam Capuam et Tarentum mittendos censuit: alii vero Tarentum et Scolacium tradiderunt.

¹⁴App. b. c. I 23: cfr. Plut. C. Gr. 8, 5-6.

ad eas leges promulgatas neque tamen perlatas orationem esse referendam; eo magis quod de libidine atque intemperantia magistratum populi Romani fusius tunc eum locutum esse fragmenta (45-46) doceant neque eundem impetum eandemque fiduciam atque antea tunc ei fuisse sed praesentes difficultates instantesque calamitates animo eum sensisse (fr. 44).¹⁵

Henrica Malcovati, *Oratorum Romanorum fragmenta* II, Torino, 1930. Prolegomena, 35-51.

Aulus Gellius (ca. 130 – post 170), *Noctes Atticae* 10.3.3

Locorum quorundam inlustrum conlatio contentioque facta ex orationibus C. Gracchi et M. Ciceronis et M. Catonis.

Fortis ac uehemens orator existimatur esse C. Gracchus. Nemo id negat. Sed quod nonnullis uidetur seuerior, acrior ampliorque esse M. Tullio, ferri id qui potest? Legebamus adeo nuper orationem Gracchi de legibus promulgatis, in qua M. Marium et quosdam ex municipiis Italicis honestos uiros uirgis per iniuriam caesos a magistratibus populi Romani, quanta maxima inuidia potest, conqueritur.

Verba haec sunt, quae super ea re fecit:

Nuper Teanum Sidicinum consul uenit. Vxor eius dixit se in balneis uirilibus lauari uelle. Quaestori Sidicino M. Mario datum est negotium, uti balneis exigerentur, qui lauabantur. Vxor renuntiat uiro parum cito sibi balneas traditas esse et parum lautas fuisse. Idcirco palus destitutus est in foro, eoque adductus suae ciuitatis nobilissimus homo M. Marius. Vestimenta detracta sunt, uirgis caesus est. Caleni, ubi id audierunt, edixerunt, ne quis in balneis lauasse uellet, cum magistratus Romanus ibi esset. Ferentini ob eandem causam praetor noster quaestores arripi iussit: alter se de muro deiecit, alter pressus et uirgis caesus est.

In tam atroci re ac tam misera atque maesta iniuriae publicae contestatione ecquid est, quod aut ampliter insigniterque aut lacrimose atque miseranter aut multa copiosaque inuidia grauique et penetrabili querimonia dixerit? breuitas sane et uenustas et mundities orationis est, qualis haberi ferme in comoediarum festiuitatibus solet.

Item Gracchus alio in loco ita dicit:

¹⁵Cfr. Fraccaro, “Studi storici” VI, p. 106, 108.

Quanta libido quantaque intemperantia sit hominum adulescentium, unum exemplum uobis ostendam. His annis paucis ex Asia missus est, qui per id tempus magistratum non ceperat, homo adulescens pro legato. Is in lectica ferebatur. Ei obuiam bubulcus de plebe Venusina aduenit et per iocum, cum ignoraret, qui ferretur, rogauit, num mortuum ferrent. Vbi id audiuit, lecticam iussit deponi, struppis, quibus lectica deligata erat, usque adeo uerberari iussit, dum animam efflauit.

Haec quidem oratio super tam uiolento atque crudeli facinore nihil profecto abest a cotidianis sermonibus.

Caput 3

M. Tullius Cicero (106-43 a. Chr. n)

De claris oratoribus liber, qui dicitur Brutus (46 a. Chr. n)

Summarium

In praefatione libri Cicero primum Q. Hortensii mortem deplorat, additis consolationis causis, c. 1. 2. deinde occasionem huius dialogi exponit. Nimirum ad eum M. Brutus cum T. Pomponio Attico venerant, eumque rogaverant, ut, quem nuper in Tusculano, solo audiente Attico, inchoasset sermonem de claris oratoribus, nunc utrique plenum exponeret. c. 3-5.

Sequitur ipse dialogus, in quo Cicero, postquam, unde ductus esset sermo cum Pomponio in Tusculano habitus, exposuerat c. 6., primum breviter Graecos oratores artisque rhetoricae scriptores recenset, c. 7-13; deinde ad Romanos accedit, in quibus primum antiquiores, de quorum eloquentia nihil certi habebat dicere, enumerat, ut L. Brutum, M. Valerium Maximum, L. Valerium Potitum, Ap. Claudium, C. Fabricium, Ti. Coruncanium, M'. Curium, M. Popillium, C. Flaminium, Q. Fabium Maximum Verrucosum, Q. Metellum. c. 14.

Sequuntur ii, de quibus certior eloquentiae memoria constabat; in hisque primus M. Cornelius Cethegus c. 15. M. Cato Censorius, cuius orationes et oratoriae laudes cum Lysia comparantur, et cur hic felicior sit ab omni laude, exponitur. c. 16-19. Post Catonem nominantur quidam, qui cum eo grandiores natu vixerunt, C. Flaminius, C. Varro, Q. Maximus, Q. Metellus, P. Lentulus, P. Crassus, P. Scipio Africanus, eiusdem filius, Sex. Aelius; deinde minores aetate C. Sulpicius Gallus, Ti. Gracchus, P. F., P. Scipio Nasica Corculum, Q. et M. Nobiliores, T. Annius Luscus, L. Paulus Macedonicus, Africani Iunioris pater; c. 20. Tum A. Albinus, Ser. Fabius Pictor, Q. Fabius Labeo, Q. Metellus, L. Cotta, C. Laelius, P. Africanus Minor, Ser. Galba. c.

21. Inprimis de horum trium, Laelii, Africani et Galbae laudibus dicitur, c. 22-24.

Post illos nominantur L. et Sp. Mummii fratres, Sp. Albinus, L. et C. Aurelii Orestae, P. Popillius, eiusque filius, Caius. Porro C. Tuditanus, M. Octavius, praecipue autem M. Aemilius Lepidus Porcina. Deinde Q. Pompeius, L. Cassius, M. Antius Briso, duo Caepiones, Cn. et Q. c. 25.

Sequuntur P. Crassus, valde probatus orator, eiusque aetati iuncti duo C. Fannii, C. et M. filii; Q. Scaevola augur, iuris civilis intelligentia, non oratoria laude clarus; L. Coelius Antipater, c. 26.

Praecipue autem eminent Tib. Gracchus Caiusque Carbo. c. 27. Minorem vero eloquentiae laudem adepti D. Brutus, M. F., Q. Maximus, Pauli nepos, P. Scipio Nasica Serapio, P. Lentulus, L. Furius Philus; P. Scaevola, M'. Manilius, M. Fulvius Flaccus, C. Cato, P. Decius, M. Drusus C. F. eiusque frater C. Drusus; M. Pennus et T. Flamininus. c. 98.

His adiunguntur M. Scaurus c. 29. P. Rutilius c. 30. Q. Aelius Tubero, omninoque Stoici oratores c. 31. C. Curio, illustris orator, c. 32. et praestantissimus ingenio, studio, doctrina C. Gracchus. c. 33. Huic successit aetati C. Galba, P. Scipio, L. Bestia, C. Licinius Nerva, C. Fimbria, C. Sextius Calvinus, M. Brutus, accusator ille vehemens et molestus, L. Caesulenus, T. Albucius. c. 34.

Porro Q. Catulus, pater et filius, Q. Metellus Numidicus, M. Silanus, M. Aurelius Scaurus, A. Albinus, Q. Caepio, C. et L. Memmii, Sp. Thorius, M. Marcellus, P. Lentulus, L. Cotta. c. 35.

Sequuntur summi oratores L. Licinius Crassus, et M. Antonius, de quibus diligenter agitur c. 36-44. interiecto Q. Scaevola, qui cum Ser. Sulpicio Rufo, Ciceronis aequali, comparatur. c. 41.

Tum recensentur Cn. Domitius, C. Coelius, M. Herennius, C. Clodius, C. Titius, L. Afranius, Q. Varro, M. Gratidius. c. 45.

His adiunguntur nonnulli ex sociis et Latinis oratoribus, Q. Vettius Vettianus, Q. et D. Valerii Sorani, C. Rusticellus Bononiensis, T. Betucius Barrus Asculanus, et prior aetate L. Papirius Fregellanus. c. 46.

Hos excipiunt e Romanis L. Philippus, orator Crasso et Antonio, sed longo intervallo, proximus, et eius aetati fere coniuncti, L. Gellius, D. Brutus, L. Scipio, Cn. Pompeius, Sexti F., M. Brutus, C. Bellienus, Cn. Octavius, c. 47. Tum C. Iulius L. F. Caesar, P. Cethegus, Q. Lucretius Vispillo, Ofella, T. Annius Velina, T. Iuvencius, P. Orbis, T. Aufidius eiusque frater M. Virgilius, P. Magius, Q. Sertorius, C. Gorgonius, T. Iunius. c. 48.

Sequuntur ii, cum quibus Cicero magis iam vixit et vixit. Inter quos facile primas tulisse ait, cum suo tum omnium iudicio C. Cottam et P. Sulpicium, c. 49. idque eum in hanc disputationem ducit, ut, num recte populus de oratoribus iudicet, disquirat. c. 49. — 54. Tum laudes Cottae et Sulpicii fusius

exponit c. 55. 56.; agitque porro de Pomponio c. 57.; de Curione c. 58. — 60., ubi simul de domestica institutione ad linguae puritatem multum valente disputat; porro de C. Carbone; Q. Vario, L. Fufio, compluribus aliis vel e numero oratorum exclusis, vel brevissime memoratis. c. 61. 62.

Sequitur P. Antistius c. 63. L. Sisenna c. 64. et Hortensio, de quo postea pluribus verbis agit, memorato, agitur de M. Crasso, C. Fimbria, Cn. et P. Lentulis c. 66. de M. Pisone, P. Murena, C. Censorino, L. Turio, C. Macro c. 67. de C. Pisone, L. Torquato, Cn. Pompeio M., D. Silano, Q. Pompeio, P. Autronio, L. Octavio, C. Staleno c. 68.; porro de C. et L. Caepasiis fratribus, de Cosconio et Arrio c. 69. His adiunguntur L. Torquatus, M. Messala, Celer et Nepos Metelli, Cn. Lentulus Marcellinus et C. Memmius. c. 70. Tum rogatus a Bruto Cicero, ut de Caesare et M. Marcello, utroque vivo, iudicium suum exponat, primum Marcellum ipsum laudat, Caesaris autem laudes ferre ad Atticum remittit, ita tamen, ut iis ipse non minus ! quam Brutus assentiatur. c. 71-75. Post illos recensentur C. Sicinius, C. Visellius Varro, L. Torquatus, C. Triarius c. 76. M. Bibulus, Ap. Claudius, L. Domitius, P. et L. Lentuli, T. Postumius c. 77. P. Cominius, T. Attius, C. Piso c. 78. Sequuntur M. Coelius c. 79. M. Calidius c. 80. C. Curio, P. Crassus, C. Licinius Calvus c. 81. 82. a cuius exilitate sumit occasionem, de Attico dicendi genere disputandi c. 83. qua degressionem laudata Atticus Ciceronem pervellit, quod nimis laudibus multos Romanos extulerit oratores c. 83—87. Sequuntur iam Q. Hortensii laudes c. 88., quibuscum coniungit Cicero de suis studiis laboribusque forensibus narrationem, c. 88-94. Tum quaestioni, cur Hortensius magis adolescens quam propecta aetate orator floruerit, respondetur. c. 95. 96. Epilogus hortatur Brutum, ut, quamquam iniqua nunc sint reipublicae tempora et oratorum studiis, tamen eloquentiae laudem tueri, seque ex turba patronorum eripere velit. c. 97.

Brutus 21–36

“Scio”, inquit, “ab isto initio tractum esse sermonem teque Bruti dolentem vicem quasi deflevisse iudiciorum vastitatem et fori.”

“Feci”, inquam, “istuc quidem et saepe facio. nam mihi, Brute, in te intuitu crebro in mentem venit vereri, ecquodnam curriculum aliquando sit habitura tua et natura admirabilis et exquisita doctrina et singularis industria. cum enim in maxumis causis versatus esses et cum tibi aetas nostra iam cederet fascisque submitteret, subito in civitate cum alia ceciderunt tum etiam ea ipsa, de qua disputare ordimur, eloquentia obmutuit.”

Tum ille: “ceterarum rerum causa”, inquit, “istuc et doleo et dolendum puto; dicendi autem me non tam fructus et gloria quam studium ipsum exercitatioque delectat: quod mihi nulla res eripiet te praesertim tam studiosum

et * * * . dicere enim bene nemo potest nisi qui prudenter intellegit; quare qui eloquentiae verae dat operam, dat prudentiae, qua ne maxumis quidem in bellis aequo animo carere quisquam potest.”

“Praeclare”, inquam, “Brute, dicis eoque magis ista dicendi laude delector, quod cetera, quae sunt quondam habita in civitate pulcherrima, nemo est tam humilis qui se non aut posse adipisci aut adeptum putet; eloquentem neminem video factum esse victoria. sed quo facilius sermo explicetur, sedentes, si videtur, agamus.” Cum idem placuisset illis, tum in pratulo propter Platonis statuam consedimus.

Hic ego: “laudare igitur eloquentiam et quanta vis sit eius expromere quantamque eis, qui sint eam consecuti, dignitatem afferat, neque propositum nobis est hoc loco neque necessarium. hoc vero sine ulla dubitatione confirmaverim, sive illa arte pariatur aliqua sive exercitatione quadam sive natura, rem unam esse omnium difficillimam. quibus enim ex quinque rebus constare dicitur, earum una quaeque est ars ipsa magna per sese. quare quinque artium concursus maxumarum quantam vim quantamque difficultatem habeat existimari potest.

Testis est Graecia, quae cum eloquentiae studio sit incensa iamdiuque excellat in ea praestetque ceteris, tamen omnis artes vetustiores habet et multo ante non inventas solum, sed etiam perfectas, quam haec est a Graecis elaborata dicendi vis atque copia. in quam cum intueor, maxime mihi occurrunt, Attice, et quasi lucent Athenae tuae, qua in urbe primum se orator extulit primumque etiam monumentis et litteris oratio est coepta mandari.

Tamen ante Periclem, cuius scripta quaedam feruntur, et Thucydidem, qui non nascentibus Athenis sed iam adultis fuerunt, littera nulla est, quae quidem ornatum aliquem habeat et oratoris esse videatur. Quamquam opinio est et eum, qui multis annis ante hos fuerit, Pisistratum et paulo seniore etiam Solonem posteaque Clisthenem multum, ut temporibus illis, valuisse dicendo.

Post hanc aetatem aliquot annis, ut ex Attici monumentis potest perspicui, Themistocles fuit, quem constat cum prudentia tum etiam eloquentia praestitisse; post Pericles, qui cum floreret omni genere virtutis, hac tamen fuit laude clarissimus. Cleonem etiam temporibus illis turbulentum illum quidem civem, sed tamen eloquentem constat fuisse.

Huic aetati suppare Alcibiades Critias Theramenes; quibus temporibus quod dicendi genus viguerit ex Thucydidi scriptis, qui ipse tum fuit, intellegi maxime potest. Grandes erant verbis, crebri sententiis, compressione rerum breves et ob eam ipsam causam interdum subobscuri.

Sed ut intellectum est quantam vim haberet accurata et facta quodam modo oratio, tum etiam magistri dicendi multi subito exstiterunt. Tum Leontinus Gorgias, Thrasymachus Calchedonius, Protagoras Abderites, Prodicus Ce-

ius, Hippias Eleius in honore magno fuit; alique multi temporibus eisdem docere se profitebantur adrogantibus sane verbis, quemadmodum causa inferior – ita enim loquebantur – dicendo fieri superior posset.

Exstitit igitur iam senibus illis quos paulo ante diximus Isocrates, cuius domus cunctae Graeciae quasi ludus quidam patuit atque officina dicendi; magnus orator et perfectus magister, quamquam forensi luce caruit intraque parietes aluit eam gloriam, quam nemo meo quidem iudicio est postea consecutus. Is et ipse scripsit multa praeclare et docuit alios; et cum cetera melius quam superiores, tum primus intellexit etiam in soluta oratione, dum verum effugeres, modum tamen et numerum quendam oportere servari.

Ante hunc enim verborum quasi structura et quaedam ad numerum conclusio nulla erat; aut, si quando erat, non apparebat eam dedita opera esse quaesitam – quae forsitan laus sit – ; verum tamen natura magis tum casuque nonnunquam, quam aut ratione aliqua aut ulla observatione fiebat.

Ipsa enim natura circumscriptione quadam verborum comprehendit concluditque sententiam, quae cum aptis constricta verbis est, cadit etiam plerumque numerose. nam et aures ipsae quid plenum, quid inane sit iudicant et spiritu quasi necessitate aliqua verborum comprehensio terminatur; in quo non modo defici, sed etiam laborare turpe est.

Tum fuit Lysias ipse quidem in causis forensibus non versatus, sed egregie subtilis scriptor atque elegans, quem iam prope audeas oratorem perfectum dicere. nam plane quidem perfectum et quod nihil admodum desit Demosthenem facile dixeris. nihil acute inveniri potuit in eis causis quas scripsit, nihil, ut ita dicam, subdole, nihil versute, quod ille non viderit; nihil subtiliter dici, nihil presse, nihil enucleate, quo fieri possit aliquid limatius; nihil contra grande, nihil incitatum, nihil ornatum vel verborum gravitate vel sententiarum, quo quicquam esset elatius.

Huic Hyperides proximus et Aeschines fuit et Lysurgus et Dinarchus et is, cuius nulla exstant scripta, Demades alique plures. haec enim aetas effudit hanc copiam; et, ut opinio mea fert, sucus ille et sanguis incorruptus usque ad hanc aetatem oratorum fuit, in qua naturalis inesset, non fucatus nitor.

(...)”

Brutus 307-317

“(...) Occiderat Sulpicius illo anno tresque proximo trium aetatum oratores erant crudelissime interfecti, Q. Catulus M. Antonius C. Iulius. eodem anno etiam Moloni Rhodio Romae dedimus operam et actori summo causarum et magistro. haec etsi videntur esse a proposita ratione diversa, tamen idcirco a me proferuntur, ut nostrum cursum perspicere, quoniam voluisti, Brute,

possis — nam Attico haec nota sunt — et videre quem ad modum simus in spatio Q. Hortensium ipsius vestigiis persecuti.

Triennium fere fuit urbs sine armis; sed oratorum aut interitu aut discessu aut fuga — nam aberant etiam adulescentes M. Crassus et Lentuli duo — primas in causis agebat Hortensius, magis magisque cotidie probabatur Antistius, Piso saepe dicebat, minus saepe Pomponius, raro Carbo, semel aut iterum Philippus. at vero ego hoc tempore omni noctes et dies in omnium doctrinarum meditatione versabar.

Eram cum Stoico Diodoto, qui cum habitavisset apud me secumque vixisset, nuper est domi meae mortuus. a quo cum in aliis rebus tum studiosissime in dialectica exercebar, quae quasi contracta et astricta eloquentia putanda est; sine qua etiam tu, Brute, iudicavisti te illam iustam eloquentiam, quam dialecticam esse dilatatam putant, consequi non posse. huic ego doctori et eius artibus variis atque multis ita eram tamen deditus ut ab exercitationibus oratoriis nullus dies vacuus esset.

Commentabar declamitans — sic enim nunc loquuntur — saepe cum M. Pisonem et cum Q. Pompeio aut cum aliquo cotidie, idque faciebam multum etiam Latine sed Graece saepius, vel quod Graeca oratio plura ornamenta suppeditans consuetudinem similiter Latine dicendi adferebat, vel quod a Graecis summis doctoribus, nisi Graece dicerem, neque corrigi possem neque doceri.

Tumultus interim recuperanda re publica et crudelis interitus oratorum trium, Scaevolae Carbonis Antisti, reditus Cottae Curionis Crassi Lentulorum Pompei; leges et iudicia constituta, recuperata res publica; ex numero autem oratorum Pomponius Censorinus Murena sublatis. tum primum nos ad causas et privatas et publicas adire coepimus, non ut in foro disceremus, quod plerique fecerunt, sed ut, quantum nos efficere potuissemus, docti in forum veniremus.

Eodem tempore Moloni dedimus operam; dictatore enim Sulla legatus ad senatum de Rhodiorum praemiis venerat. itaque prima causa publica pro Sex. Roscio dicta tantum commendationis habuit, ut non ulla esset quae non digna nostro patrocinio videretur. deinceps inde multae, quas nos diligenter elaboratas et tamquam elucubratas adferebamus.

Nunc quoniam totum me non naevo aliquo aut crepundiis sed corpore omni videris velle cognoscere, complectar nonnulla etiam quae fortasse videantur minus necessaria. erat eo tempore in nobis summa gracilitas et infirmitas corporis, procerum et tenue collum: qui habitus et quae figura non procul abesse putatur a vitae periculo, si accedit labor et laterum magna contentio. eoque magis hoc eos quibus eram carus commovebat, quod omnia sine remissione, sine varietate, vi summa vocis et totius corporis contentione dicebam.

Itaque cum me et amici et medici hortarentur ut causas agere desisterem, quodvis potius periculum mihi adeundum quam a sperata dicendi gloria

discedendum putavi. sed cum censerem remissione et moderatione vocis et commutato genere dicendi me et periculum vitare posse et temperatius dicere, ut consuetudinem dicendi mutarem, ea causa mihi in Asiam proficiscendi fuit. itaque cum essem biennium versatus in causis et iam in foro celebratum meum nomen esset, Roma sum profectus.

Cum venissem Athenas, sex menses cum Antiocho veteris Academiae nobilissimo et prudentissimo philosopho fui studiumque philosophiae nunquam intermissum a primaque adulescentia cultum et semper auctum hoc rursus summo auctore et doctore renovavi. eodem tamen tempore Athenis apud Demetrium Syrum veterem et non ignobilem dicendi magistrum studiose exerceri solebam. post a me Asia tota peragrata est cum summis quidem oratoribus, quibuscum exercebar ipsis lubentibus; quorum erat princeps Menippus Stratonicensis meo iudicio tota Asia illis temporibus disertissimus; et, si nihil habere molestiarum nec ineptiarum Atticorum est, hic orator in illis numerari recte potest.

adsiduissime autem mecum fuit Dionysius Magnes; erat etiam Aeschylus Cnidius, Adramyttenus Xenocles. hi tum in Asia rhetorum principes numerabantur. quibus non contentus Rhodum veni meque ad eundem quem Romae audiveram Molonem adplicavi cum actorem in veris causis scriptoremque praestantem tum in notandis animadvertendisque vitiis et instituendo docendoque prudentissimum. is dedit operam, si modo id consequi potuit, ut nimis redundantis nos et supra fluentis iuvenili quadam dicendi impunitate et licentia reprimeret et quasi extra ripas diffluentis coerceret. ita recepi me biennio post non modo exercitior sed prope mutatus. nam et contentio nimia vocis resederat et quasi deferverat oratio lateribusque vires et corpori mediocris habitus accesserat.

Duo tum excellebant oratores qui me imitandi cupiditate incitarent, Cotta et Hortensius; quorum alter remissus et lenis et propriis verbis comprehendens solute et facile sententiam, alter ornatus, acer et non talis qualem tu eum, Brute, iam deflorescentem cognovisti, sed verborum et actionis genere commotior. itaque cum Hortensio mihi magis arbitrabar rem esse, quod et dicendi ardore eram propior et aetate coniunctior. etenim videram in isdem causis, ut pro M. Canuleio, pro Cn. Dolabella consulari, cum Cotta princeps adhibitus esset, priores tamen agere partis Hortensium. acrem enim oratorem, incensum et agentem et canorum concursus hominum forique strepitus desiderat. (...)”

De Ciceronis oratione Miloniana

Testimonia

Cassius Dio Cocceianus, *Historiae Romanae*, 40, 48–55

48. τοιαύτης οὖν τότε τῆς ἐν τῷ ἄστει καταστάσεως οὕσης, καὶ μηδενὸς τοῖς πράγμασιν ἐπιτεταγμένου, σφαγαὶ καθ' ἐκάστην ἡμέραν ὡς εἰπεῖν ἐγίνοντο, τὰς τε ἀρχαιρεσίας, καίτοι σπεύδοντες ἐπὶ τὰς ἀρχὰς καὶ δεκάσμοις καὶ φόνοις δι' αὐτὰς χρώμενοι, οὐκ ἐπετέλουν. ὁ γοῦν Μίλων ὑπατεῖαν αἰτῶν τὸν Κλώδιον ἐν τῇ Ἀππία ὁδῷ συντυχόντα οἱ τὸ μὲν πρῶτον ἀπλῶς πως ἔτρωσεν, ἔπειτα δὲ φοβηθεὶς μὴ ἐπεξέλθῃ τῷ γεγονότι κατέσφαξεν, ἐλπίσας, ἐπειδὴ πάντας τοὺς οἰκέτας τοὺς τοῦτο ποιήσαντας εὐθύς ἡλευθέρωσε, ῥᾶρον τοῦ φόνου τελευτήσαντος αὐτοῦ ἢ τοῦ τραύματος εἰ περιγίγνοιτο ἀφεθῆσθαι.

ἀκούσαντες οὖν τοῦθ' οἱ ἐν τῇ πόλει πρὸς ἐσπέραν δεινῶς ἐταράχθησαν: ταῖς τε γὰρ στάσεσιν ἀφορμὴ πολέμου καὶ κακῶν ἐγίγνετο, καὶ οἱ διὰ μέσου, εἰ καὶ ἐμίσουν τὸν Κλώδιον, ὅμως διὰ τε τὸ ἀνθρώπινον καὶ ὅτι καὶ τοῦ Μίλωνος στερηθῆναι ἐπὶ τῇ προφάσει ταύτῃ ἤθελον, ἡγανάκτουν.

49. παραλαβόντες δὲ αὐτοὺς οὕτως ἔχοντας ὃ τε Ῥοῦφος καὶ Τίτος Μουνάτιος Πλάγκος προσπαρώξουναν: δημαρχοῦντες γὰρ ἔς τε τὴν ἀγορὰν τὸν νεκρὸν ὑπὸ τὴν ἔω ἐσεκόμεσαν καὶ ἐπὶ τὸ βῆμα ἐπέθεσαν πᾶσί τε ἐπεδείκνυσαν, καὶ ἐπέλεγον οἷα εἰκὸς ἦν ὀδυρόμενοι, ὥστε τὸν ὅμιλον καὶ ἐξ ὧν ἐώρων καὶ ἐξ ὧν ἤκουον συνταραχθῆναι, καὶ μήτε τοῦ ὁσίου μήτε τοῦ θείου ἔτι φροντίσαι, ἀλλὰ πάντα μὲν τὰ περὶ τὰς ταφὰς νόμιμα συγγέαι, πᾶσαν δὲ ὀλίγου τὴν πόλιν καταπρῆσαι. τὸ γὰρ σῶμα τοῦ Κλωδίου ἀράμενοι ἔς τε τὸ βουλευτήριον ἐσήνεγκαν, καὶ εὐθέτησαν, καὶ μετὰ τοῦτο πυρὰν ἐκ τῶν βάθρων συννήσαντες ἔκαυσαν καὶ ἐκεῖνο καὶ τὸ συνέδριον.

οὕτω τε οὐχ ὀρμῇ τινι, οἷα πού τοὺς ὄχλους ἐξαπιναίᾳ καταλαμβάνει, ἀλλὰ ἐκ προαιρέσεως αὐτὸ ἔπραξαν ὥστε καὶ τὴν ἐνάτην τὸ περίδειπνον ἐν αὐτῇ τῇ ἀγορᾷ, τυφομένου ἔτι τοῦ βουλευτηρίου, ποιῆσαι, καὶ προσέτι καὶ τὴν οἰκίαν τὴν τοῦ Μίλωνος καταφλέξει ἐπιχειρήσαι. ἐκείνη μὲν οὖν πολλῶν αὐτῇ ἀμυνάντων οὐκ ἐκαύθη: ὁ δὲ δὴ Μίλων τέως μὲν περίφοβος ἐπὶ τῷ φόνῳ ὧν ἐκρύπτετο, οὐχ ὑπὸ ἰδιωτῶν μόνον ἀλλὰ καὶ ἱππέων βουλευτῶν τέ τινων φρουρούμενος: ἐπεὶ δὲ τοῦτό τε ἐγένετο καὶ τὴν ὀργὴν τῆς γερουσίας ἐς τὸ τῶν ἀντιστασιωτῶν μίasma περιχωρήσειν ἤλπισεν εὐθύς γοῦν τῆς δείλης ἐς τὸ Παλάτιον δι' αὐτὸ τοῦτο συλλεγόντες τὸν τε μεσοβασιλέα προχειρισθῆναι, καὶ τῆς φυλακῆς τῆς πόλεως καὶ ἐκεῖνον καὶ τοὺς δημάρχους καὶ προσέτι καὶ τὸν Πομπήιον ἐπιμεληθῆναι ὥστε μηδὲν ἀπ' αὐτῆς ἀποτριβῆναι, ἐψηφίσαντό, προῆει τε ἐς τὸ μέσον καὶ τῆς ἀρχῆς ὁμοίως ἢ καὶ μᾶλλον ἀντεποιεῖτο.

(Senat proglasio Pompeja konzulom, bez kolege, da to ne bi postao Cezar; Pompej postigao da mu kolega bude Kvint Scipion, optužen za podmićivanje; Pompej reformirao postupanje sudova, kontrolira popis porotnika i broj odvjetnika u pojedinoj parnici, ukinuo karakterne svjedoke, poticao tužbe zbog podmićivanja.)

53. ἄλλοι τε οὖν ἐκ τούτου πολλοὶ ἐάλωσαν καὶ Πλαύτιος Ὑφαῖος ἀντατήσας τῷ τε Μίλωνι καὶ τῷ Σκιπίωνι τὴν ὑπατείαν. τῶν γὰρ δὴ τριῶν δωροφορησάντων μόνος ἐκεῖνος κατεδικάσθη. ὃ τε γὰρ Σκιπίων ἐγγράφη μὲν καὶ ὑπὸ δυοῖν γε, οὐκ ἐκρίθη δὲ διὰ τὸν Πομπήιον· καὶ ὁ Μίλων ἐπὶ μὲν τούτῳ οὐκ ἐσ-
ήχθη· τὸ γὰρ τοῦ φόνου ἔγκλημα μεῖζον εἶχεν, ὑπαχθεὶς δὲ ἐπ' ἐκείνῳ ἐάλω, μηδὲν δυνηθεὶς βίαιον δρᾶσαι. ὁ γὰρ Πομπήιος τὴν τε ἄλλην πόλιν διὰ φυλακῆς ἐποίησάτο, καὶ ἐς τὸ δικαστήριον σὺν ὀπλίταις ἐσῆλθε, θορυβησάντων τε ἐπὶ τούτῳ τινῶν προσέταξε τοῖς στρατιώταις ἐκδιῶξαι αὐτούς ἐκ τῆς ἀγορᾶς πλαγίοις καὶ πλατέσι τοῖς ξίφεσι παίοντας. ἐπειδὴ τε οὐχ ὑπεῖκον ἀλλὰ καὶ καθάπερ ἐν παιδιᾷ τινι πλαγιαζόμενοι ὕβριζον, καὶ ἐτρώθησάν τινες αὐτῶν καὶ ἀπέθανον.

54. τά τε οὖν δικαστήρια ἡσύχως ἐκ τούτων συνήγετο, καὶ ἐδικαιώθησαν ἐπὶ τε ἐτέροις τισὶ πολλοὶ καὶ ἐπὶ τῷ τοῦ Κλωδίου φόνῳ ἄλλοι τε καὶ ὁ Μίλων, καίτοι τὸν Κικέρωνα συναγωνιστὴν ἔχων. ὁ γὰρ ῥήτωρ ἐκεῖνος τὸν τε Πομπήιον καὶ τοὺς στρατιώτας ἐν τῷ δικαστηρίῳ παρὰ τὸ καθεστηκὸς ἰδὼν ἐξεπλάγη καὶ κατέδεισεν, ὥστε τῶν μὲν παρεσκευασμένων μηδὲν εἰπεῖν, βραχὺ δέ τι καὶ τεθνηκὸς χαλεπῶς φθειγξάμενος ἀγαπητῶς μεταστῆναι. τοῦτον γὰρ τὸν λόγον τὸν νῦν φερόμενον ὡς καὶ ὑπὲρ τοῦ Μίλωνος τότε λεχθέντα χρόνῳ ποθ' ὕστερον καὶ κατὰ σχολὴν ἀναθαρσήσας ἔγραψε· καὶ δὴ καὶ τοιόνδε τι περὶ αὐτοῦ παραδέδοται.

ὁ Μίλων τῷ λόγῳ πεμφθέντι οἱ ὑπ' αὐτοῦ ἐντυχὼν 'ἐπεφυγάδευτο γὰρ' ἀντεπέστειλε λέγων ὅτι ἐν τύχῃ αὐτῷ ἐγένετο τὸ μὴ ταῦθ' οὕτω καὶ ἐν τῷ δικαστηρίῳ λεχθῆναι· οὐ γὰρ ἂν τοιαύτας ἐν τῇ Μασσαλίᾳ ἐν ἧ κατὰ τὴν φυγὴν ἦν τρίγλας ἐσθίειν, εἴπερ τι τοιοῦτον ἀπελελόγητο. τοῦτο δὲ ἔγραψεν οὐχ ὅτι τοῖς παροῦσιν ἡρέσκετο 'πολλὰ γὰρ ἐπὶ τῇ καθόδῳ ἐπετόλμησεν' ἀλλ' ἐς τὸν Κικέρωνα ἀποσκώπτων, ὅτι μηδὲν χρηστὸν ἐν τῷ τῆς ἀπολογίας καιρῷ εἰπὼν ἔπειτα ἀκάρπους λόγους καὶ ἐμελέτα καὶ ἔπεμπεν αὐτῷ, ὥσπερ τι ὠφελῆσαι τότε αὐτὸν δυναμένους.

55. ὃ τε οὖν Μίλων οὕτως ἐάλω, καὶ ὁ Ροῦφος ὃ τε Πλάγκος ἐπειδὴ πρῶτον ἐκ τῆς ἀρχῆς ἐξῆλθον, ἄλλοι τε σὺν αὐτοῖς συχνοὶ διὰ τὴν τοῦ βουλευτηρίου ἔμπρησιν, καίτοι τῷ Πλάγκῳ καὶ τοῦ Πομπηίου συσπουδάσαντος, ὥστε καὶ βιβλίον ἔπαινον τε ἅμα αὐτοῦ καὶ ἱκετείαν ἔχον ἐς τὸ δικαστήριον ἔπεμψεν· ὁ γὰρ Κάτων ὁ Μᾶρκος 'δικάζειν δὲ ἐμελλεν' οὐκ ἔφη τὸν ἐπαινέτην ἐπὶ τῇ τῶν ἑαυτοῦ νόμων καταλύσει προσίσθαι. καὶ ὁ μὲν οὐκέτι τὴν ψῆφον ἔδωκεν· ὁ γὰρ Πλάγκος ὡς καὶ τὴν καθαιρήσουσιν αὐτὸν οἴσοντα ἐξέκρινεν 'ἐξῆν γάρ,

ἐκ τῶν Πομπηίων νόμων, πέντε ἐκατέρῳ τῶν διαδικοούντων ἐκ τῶν δικάσειν σφίσι μελλόντων ἀπολέγειν: οἱ μέντοι ἄλλοι δικασταὶ κατεψηφίσαντο αὐτοῦ. οὔτε γὰρ ἄλλως ὀρθῶς ἔχειν ἔδοξε σφισι, τοῦ Ῥούφου κατεγνωκόσιν, ἐκεῖνον ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς κρινόμενον ἀφεῖναι: καὶ ἐπειδὴ τὸν Πομπήιον συναιρόμενόν οἱ εἶδον, ἀντεσπούδασαν αὐτῷ, μὴ καὶ δοῦλοί τινες ἀντικρυς αὐτοῦ μᾶλλον ἢ δικασταὶ νομισθῶσιν εἶναι.

καίπερ καὶ τότε ὁ Κικέρων οὐδὲν βέλτιον τοῦ Πλάγκου κατηγόρησεν ἢ ὑπὲρ τοῦ Μίλωνος ἀπελογήσατο: ἦ τε γὰρ τοῦ δικαστηρίου ὄψις ἢ αὐτὴ ἦν, καὶ ὁ Πομπήιος ἐν ἐκατέρῳ τάναντία οἱ καὶ ἐβουλεύετο καὶ ἔπραττεν, ὅθεν οὐχ ἥκιστα αὖθις αὐτῷ προσέκρουσε.

Argumentum

Summae erant inimicitiae Titum Annium Milonem inter et Publium Clodium, utrumque civem Romanum. Odii Clodiani in Milonem haec causa fuit quod Milo peteret consulatum eo anno quo Clodius praeturam. Itaque Clodius summa vi ac studio nitebatur ne Milo eo anno consul esset; quod cum impedire non posset (Milo enim omnium voce consul futurus pronuntiabatur) Clodius de Milone interficiendo cogitavit. Egressus Urbe in villam quandam in Albano se recepit; unde vesperi rediens obvium in via Appia Milonem habuit paenulatum, cum uxore, ancillis et pueris. Ibi ante fundum Clodianum orta inter servos rixa et impetu in Milonem facto Clodius occiditur. Reus caedis Milo in ius vocatur. Qui plura volet, consulat Asconium Pedianum qui rem fusissime pertractat.

Personae

Reus caedis Milo; accusatores Appius maior, M. Antonius et P. Valerius Nepos. Patronus solus Cicero. Quaesitor extra ordinem, populi suffragio creatus, L. Domitius Aenobarbus; iudices quinquaginta et unus, senatores nempe octodecim, equites septemdecim, tribuni aerarii sexdecim.

Tempus

Habita est haec oratio III. Idus April. Pompeio Magno tertium consule sine collega, anno Urbis conditae 701, Ciceronis aetatis 54. Qui cum inciperet dicere, Clodianorum clamoribus exceptus est; unde non ea libertate et vi, qua solitus erat, pronuntiavit.

Locus

Acta fuit in foro quod dispositis armatis militibus complevit Pompeius; ipse vero cum praesidio ad aerarium stabat.

Causa

Publica est, de vi, et in genere iudiciali; et, quia non ambiguum erat quin a Milone Clodius interfectus fuisset, quaeritur uter utri insidias fecerit.

Partes

Illius orationes partes sunt: exordium, propositio cum distributione, confutatio, narratio, constitutio causae, confirmatio, peroratio.

Eventus

Triginta et octo iudicum suffragiis damnatus est Milo. Sciebant illi quidem inscio Milone Clodium vulneratum esse; sed compererant, inquit Asconius Pedianus, postquam vulneratus esset iussu Milonis interfectum fuisse. Statim atque condemnatus est Milo, in exilium Massiliam profectus est, quo cum ei delata fuisset haec oratio tanta ingenii subtilitate elaborata, dixisse fertur: »Si sic egisses, M. Tulli, barbatus pisces Milo Massiliae non ederet.«

Exordium

Exorditur Cicero ab adiunctis huius iudicii

Confutatio

Continet haec refutatio tria praeiudicia quae contra Milonem a Clodianis iactabantur. Primum, nefas esse ei vivere qui a se hominem interfectum esse fatebatur. Secundum, Milonem iam damnatum esse senatus iudicio. Tertio, eundem Milonem esse damnatum sententia Cn. Pompeii.

Narratio

Tria capita continet haec narratio. 1. Clodii consilia. 2. Profectionem. 3. Pugnam.

Confirmatio

Duas partes continet haec confirmatio. In prima ostendit insidias fecisse Clodium Miloni. In secunda, gloriosum Miloni fuisse Clodium interfecisse. Primam partem tractat 1. per coniecturam, ab antecedentibus, sive personis; 2. a concomitantibus, sive ab ipsis facti circumstantiis; 3. a confutatione quorundam quae ab adversariis obiiciuntur; 4. a consequentibus.

Prima probatio

Ab antecedentibus: non Milonem Clodio, sed Clodium Miloni struxisse insidias.

Secunda probatio

A concomitantibus sive ab ipsis facti circumstantiis.

Tertia probatio

Ubi refutantur quae de servis obiiciebantur.

Quarta probatio

A consequentibus Milonem non fecisse insidias.

Peroratio

Tota haec peroratio ad misericordiam comparata est.

Q. Asconii Pediani orationum Ciceronis quinque enarratio. Pro Milone (c. a. 54 a. D.)

Quintus Asconius Pedianus (c. 9 a. Chr. n. – c. 76 a. D.) erat historicus Romanus, qui post a. 54 a. D. ad filios commentarios de orationibus Ciceronis composuit; quinque commentarii servantur, inter quos commentarius orationis pro Milone (a. 52 a. Chr. n. habitae).

Enarratio

Orationem hanc dixit Cn. Pompeio III cos. a. d. VII Id. April. Quod iudicium cum ageretur, exercitum in foro et in omnibus templis quae circum forum sunt collocatum a Cn. Pompeio fuisse non tantum ex oratione et annalibus,

sed etiam ex libro apparet qui Ciceronis nomine inscribitur de optimo genere oratorum.

Argumentum hoc est

T. Annius Milo et P. Plautius Hypsaeus et Q. Metellus Scipio consulatum petierunt non solum largitione palam profusa sed etiam factionibus armatorum succincti. Miloni et Clodio summae erant inimicitiae, quod et Milo Ciceronis erat amicissimus in reducendoque eo enixe operam tr. pl. dederat, et P. Clodius restituto quoque Ciceroni erat infestissimus ideoque summe studebat Hypsaeo et Scipioni contra Milonem. Ac saepe inter se Milo et Clodius cum suis factionibus Romae depugnaverant; et erant uterque audacia pares, sed Milo pro melioribus partibus stabat. Praeterea in eundem annum consulatum Milo, Clodius praeturam petebat, quam debilem futuram consule Milone intellegebat.

Deinde cum diu tracta essent comitia consularia perficique ob eas ipsas perditas candidatorum contentiones non possent, et ob id mense Ianuario nulli dum neque consules neque praetores essent trahereturque dies eodem quo antea modo – cum Milo quam primum comitia confici vellet confideretque cum bonorum studiis, quod obsistebat Clodio, tum etiam populo propter effusas largitiones impensasque ludorum scaenicorum ac gladiatorii muneris maximas, in quas tria patrimonia effudisse eum Cicero significat; competitors eius trahere vellent, ideoque Pompeius gener Scipionis et T. Munatius tribunus plebis referri ad senatum de patriciis convocandis qui interregem proderent non essent passi, cum interregem prodere stata res esset; a. d. XIII Kal. Febr. – Acta etenim magis sequenda et ipsam orationem, quae Actis congruit, puto quam Fenestellam qui a. d. XIII Kal. Febr. tradit – Milo Lanuvium, ex quo erat municipio et ubi tum dictator, profectus est ad flaminem prodendum postera die.

Occurrit ei circa horam nonam Clodius paulo ultra Bovillas, rediens ab Aricia, prope eum locum in quo Bonae Deae sacellum est; erat autem allocutus decuriones Aricinorum. Vehebatur Clodius equo; servi XXX fere expediti, ut illo tempore mos erat iter facientibus, gladiis cincti sequebantur. Erant cum Clodio praeterea tres comites eius, ex quibus eques Romanus unus C. Causinius Schola, duo de plebe noti homines P. Pomponius, C. Clodius. Milo raeda vehebatur cum uxore Fausta, filia L. Sullae dictatoris, et M. Fufio familiari suo. Sequebatur eos magnum servorum agmen, inter quos gladiatores quoque erant, ex quibus duo noti Eudamus et Birria. Ii in ultimo agmine tardius euntes cum servis P. Clodi rixam commiserunt. Ad quem tumultum cum respexisset Clodius minitabundus, umerum eius Birria rumpia traiecit. Inde cum orta esset pugna, plures Miloniani accurrerunt. Clodius vulneratus in

tabernam proximam in Bovillano delatus est. Milo ut cognovit vulneratum Clodium, cum sibi periculosius illud etiam vivo eo futurum intellexeret, occiso autem magnum solacium esset habiturus, etiam si subeunda esset poena, exturbari taberna iussit. Fuit antesignanus servorum eius M. Saufei.

Atque ita Clodius latens extractus est multisque vulneribus confectus. Cadaver eius in via relictum, quia servi Clodi aut occisi erant aut graviter saucii latebant, Sex. Teidius senator, qui forte ex rure in urbem revertebatur, sustulit et lectica sua Romam ferri iussit; ipse rursus eodem unde erat egressus se recepit. Perlatum est corpus Clodi ante primam noctis horam, infimaeque plebis et servorum maxima multitudo magno luctu corpus in atrio domus positum circumstetit. Augebat autem facti invidiam uxor Clodi Fulvia quae cum effusa lamentatione vulnera eius ostendebat. Maior postera die luce prima multitudo eiusdem generis confluit, compluresque noti homines visi sunt.

Erat domus Clodi ante paucos menses empta de M. Scauro in Palatio; eodem T. Munatius Plancus, frater L. Planci oratoris, et Q. Pompeius Rufus, Sullae dictatoris ex filia nepos, tribuni plebis accurrerunt; eisque hortantibus vulgus imperitum corpus nudum ac calcatum, sicut in lecto erat positum, ut vulnera videri possent in forum detulit et in rostris posuit. Ibi pro contione Plancus et Pompeius qui competitoribus Milonis studebant invidiam Miloni fecerunt. Populus duce Sex. Clodio scriba corpus P. Clodi in curiam intulit cremavitque subselliis et tribunalibus et mensis et codicibus librariorum; quo igne et ipsa quoque curia flagravat, et item Porcia basilica quae erat ei iuncta ambusta est. Domus quoque M. Lepidi interregis – is enim magistratus curulis erat creatus – et absentis Milonis eadem illa Clodiana multitudo oppugnavit, sed inde sagittis repulsa est. Tum fasces ex luco Libitinae raptos attulit ad domum Scipionis et Hypsaei, deinde ad hortos Cn. Pompeii, clamitans eum modo consulem, modo dictatorem.

Incendium curiae maiorem aliquanto indignationem civitatis moverat quam interfectio Clodi. Itaque Milo, quem opinio fuerat ivisse in voluntarium exsilium, invidia adversariorum recreatus nocte ea redierat Romam qua incensa erat curia. Petebatque nihil deterritus consulatum; aperte quoque tributim in singulos milia assium dederat. Contionem ei post aliquot dies dedit M. Caelius tribunus plebis ac Cicero ipse etiam causam egit ad populum. Dicebant uterque Miloni a Clodio factas esse insidias.

Fiebant interea alii ex aliis interreges, quia comitia consularia propter eosdem candidatorum tumultus et easdem manus armatas haberi non poterant. Itaque primo factum erat S. C. ut interrex et tribuni plebis et Cn. Pompeius, qui pro cos. ad urbem erat, viderent ne quid detrimenti res publica caperet, dilectus autem Pompeius tota Italia haberet. Qui cum summa celeritate praesidium comparasset, postulaverunt apud eum familiam Milonis, item

Faustae uxoris eius exhibendam duo adolescentuli qui Appii Claudii ambo appellabantur; qui filii erant C. Claudii, qui frater fuerat Clodi, et ob id illi patrui sui mortem velut auctore patre persequerentur. Eisdem Faustae et Milonis familias postulaverunt duo Valerii, Nepos et Leo, L. Herennius Balbus P. Clodi quoque familiam et comitem eius postulavit; eodem tempore Caelius familiam Hypsaei et Q. Pompeii postulavit. Adfuerunt Miloni Q. Hortensius, M. Cicero, M. Marcellus, M. Calpurnius, M. Cato, Faustus Sulla.

Verba pauca Q. Hortensius dixit, liberos esse eos qui pro servis postularentur; nam post recentem caedem manu miserat eos Milo sub hoc titulo quod caput suum ulti essent. Haec agebantur mense intercalari. Post diem tricesimum fere quam erat Clodius occisus Q. Metellus Scipio in senatu contra Q. Caepionem conquestus est de hac caede P. Clodi. Falsum esse dixit, quod Milo sic se defenderet, sed Clodium Aricinos decuriones alloquendi gratia abisse profectum cum sex ac XX servis; Milonem subito post horam quartam, senatu misso, cum servis amplius CCC armatis obviam ei contendisse et supra Bovillas inopinantem in itinere aggressum. Ibi P. Clodium tribus vulneribus acceptis Bovillas perlatus; tabernam in quam perfugerat expugnatam a Milone; semianimem Clodium extractum . . . in via Appia occisum esse anulumque eius ei morienti extractum. Deinde Milonem, cum sciret in Albano parvulum filium Clodi esse, venisse ad villam et, cum puer ante subtractus esset, ex servo Halicore quaestionem ita habuisse ut eum articulatim consecaret; vilicum et duos praeterea servos iugulasse. Ex servis Clodi qui dominum defenderant undecim esse interfectos, Milonis duos solos saucios factos esse; ob quae Milonem postero die XII servos qui maxime operam navassent manu misisse populoque tributim singula milia aeris ad defendendos de se rumores dedisse. Milo misisse ad Cn. Pompeium dicebatur qui Hypsaeso summe studebat, quod fuerat eius quaestor, desistere se petitione consulatus, si ita ei videretur; Pompeius respondisse nemini se neque petendi neque desistendi auctorem esse, neque populi Romani potestatem aut consilio aut sententia interpellaturum. Deinde per C. Lucilium, qui propter M. Ciceronis familiaritatem amicus erat Miloni, egisse quoque dicebatur ne se de hac re consulendo invidia oneraret.

Inter haec cum crebresceret rumor Cn. Pompeium creari dictatorem oportere neque aliter mala civitatis sedari posse, visum est optimatibus tutius esse eum consulem sine collega creari, et cum tractata ea res esset in senatu, facto in M. Bibuli sententiam S. C. Pompeius ab interrege Servio Sulpicio V Kal. Mart. mense intercalario consul creatus est statimque consulatum iniit. Deinde post diem tertium de legibus novis ferendis rettulit; duas ex S. C. promulgavit, alteram de vi qua nominatim caedem in Appia via factam et incendium curiae et domum M. Lepidi interregis oppugnatam comprehendit, alteram de ambitu; poena graviore et forma iudiciorum brevior. Utraque

enim lex prius testes dari, deinde uno die atque eodem et ab accusatore et a reo perorari iubebat, ita ut duae horae accusatori, tres reo darentur.

His legibus obsistere M. Caelius tr. pl. studiosissimus Milonis conatus est, quod et privilegium diceret in Milonem ferri et iudicia praecipitari. Et cum pertinacius leges Caelius vituperaret, eo processit irae Pompeius ut diceret, si coactus esset, armis se rem publicam defensurum. Timebat autem Pompeius Milonem seu timere se simulabat; plerumque non domi suae sed in hortis manebat, idque ipsum in superioribus circa quos etiam magna manus militum excubabat. Senatum quoque semel repente dimiserat Pompeius, quod diceret timere se adventum Milonis. Dein proximo senatu P. Cornificius ferrum Milonem intra tunicam habere ad femur alligatum dixerat; postulaverat ut femur nudaret, et ille sine mora tunicam levarat; tum M. Cicero exclamaverat omnia illi similia crimina esse quae in Milonem dicerentur alia.

Deinde T. Munatius Plancus tribunus plebis produxerat in contionem M. Aemilium Philemonem, notum hominem, libertum M. Lepidi. Is se dicebat pariterque secum quattuor liberos homines iter facientes supervenisse cum Clodius occideretur, et ob id proclamassent, abreptos et perductos per duos menses in villa Milonis praeclosos fuisse; eaque res seu vera seu falsa magnam invidiam Miloni contraxerat. Idem quoque Munatius et Pompeius tribuni plebis in rostra produxerant triumvirum capitalem, eumque interrogaverant an Galatam Milonis servum caedes facientem deprehendisset. Ille dormientem in taberna pro fugitivo prehensum et ad se perductum esse responderat. Denuntiaverant tamen triumviro, ne servum remitteret; sed postera die Caelius tribunus plebis et Manilius Cumanus collega eius ereptum e domo triumviri servum Miloni reddiderant. Haec, etsi nullam de his criminibus mentionem fecit Cicero, tamen, quia ita compereram, putavi exponenda.

Inter primos et Q. Pompeius et C. Sallustius et T. Munatius Plancus tribuni plebis inimicissimas contiones de Milone habebant, invidiosas etiam de Cicerone, quod Milonem tanto studio defenderet. Eratque maxima pars multitudinis infensa non solum Miloni sed etiam propter invisum patrocinium Ciceroni. Postea Pompeius et Sallustius in suspitione fuerunt redisse in gratiam cum Milone ac Cicerone; Plancus autem infestissime perstitit, atque in Ciceronem quoque multitudinem instigavit. Pompeio autem suspectum faciebat Milonem, ad perniciem eius comparari vim vociferatus; Pompeiusque ob ea saepius querebatur sibi quoque fieri insidias et id palam, ac maiore manu se armabat. Dicturum quoque diem Ciceroni Plancus ostendebat postea, ante Q. Pompeius idem meditatus erat.

Tanta tamen constantia ac fides fuit Ciceronis ut non populi a se alienatione, non Cn. Pompeii suspicionibus, non periculo futurum ut sibi dies ad populum diceretur, non armis quae palam in Milonem sumpta erant deterre-ri potuerit a defensione eius; cum posset omne periculum suum et offensio-

nem inimicae multitudinis declinare, redimere autem Cn. Pompeii animum, si paulum ex studio defensionis remisisset.

Perlata deinde lege Pompei, in qua id quoque scriptum erat ut quaesitor suffragio populi ex iis qui consules fuerant crearetur, statim comitia habita, creatusque est L. Domitius Ahenobarbus quaesitor. Album quoque iudicum qui de ea re iudicarent Pompeius tale proposuit ut numquam neque clariores viros neque sanctiores propositos esse constaret. Post quod statim nova lege Milo postulatus est a duobus Appiis Claudiis adolescentibus iisdem a quibus antea familia eius fuerat postulata; itemque de ambitu ab iisdem Appiis, et praeterea a C. Ateio et L. Cornificio; de sodaliciis etiam a P. Fulvio Nerato. Postulatus autem erat et de sodaliciis et de ambitu ea spe, quod primum iudicium de vi futurum apparebat, quo eum damnatum iri confidebant nec postea responsurum.

Divinatio de ambitu accusatorum facta est quaesitore A. Torquato, atque ambo quaesitores, Torquatus et Domitius, prid. Non. April. reum adesse iusserunt. Quo die Milo ad Domiti tribunal venit, ad Torquati amicos misit; ibi postulante pro eo M. Marcello obtinuit ne prius causam de ambitu diceret quam de vi iudicium esset perfectum. Apud Domitium autem quaesitorem maior Appius postulavit a Milone servos exhiberi numero IIII et L, et cum ille negaret eos qui nominabantur in sua potestate esse, Domitius ex sententia iudicum pronuntiavit ut ex servorum suorum numero accusator quot vellet ederet. Citati deinde testes secundum legem quae, ut supra diximus, iubebat ut prius quam causa ageretur testes per triduum audirentur, dicta eorum iudices consignarent, quarta die adesse omnes iuberentur ac coram accusatore ac reo pilae in quibus nomina iudicum inscripta essent aequarentur; dein rursus postera die sortitio iudicum fieret unius et LXXX; qui numerus cum sorte obtigisset, ipsi protinus sessum irent; tum ad dicendum accusator duas horas, reus tres haberet, resque eodem die illo iudicaretur; prius autem quam sententiae ferrentur, quinos ex singulis ordinibus accusator, totidem reus reiceret, ita ut numerus iudicum relinqueretur qui sententias ferrent quinquaginta et unus.

Primo die datus erat in Milonem testis C. Causinius Schola, qui se cum P. Clodio fuisse, cum is occisus esset, dixit, atrocitatemque rei factae quam maxime potuit auxit. Quem cum interrogare M. Marcellus coepisset, tanto tumultu Clodianae multitudinis circumstantis exterritus est ut vim ultimam timens in tribunal a Domitio reciperetur. Quam ob causam Marcellus et ipse Milo a Domitio praesidium imploraverunt. Sedebat eo tempore Cn. Pompeius ad aerarium, perturbatusque erat eodem illo clamore; itaque Domitio promisit se postero die cum praesidio descensurum, idque fecit. Qua re territi Clodiani silentio verba testium per biduum audiri passi sunt. Interrogaverunt eos M. Cicero et M. Marcellus et Milo ipse. Multi ex iis qui Bovillis habitabant te-

stimonium dixerunt de eis quae ibi facta erant; coponem occisum, tabernam expugnatam, corpus Clodi in publicum extractum esse. Virgines quoque Albanas dixerunt mulierem ignotam venisse ad se quae Milonis mandato votum solveret, quod Clodius occisus esset. Ultimae testimonium dixerunt Sempronia, Tuditani filia, socrus P. Clodi, et uxor Fulvia, et fletu suo magnopere eos qui assistebant commoverunt. Dimisso circa horam decimam iudicio T. Munatius pro contione populum adhortatus est ut postero die frequens adesset et elabi Milonem non paterentur, iudiciumque et dolorem suum ostenderet euntibus ad tabellam ferendam. Postero die, qui fuit iudicii summus a. d. VII Idus Aprilis, clausae fuerunt tota urbe tabernae; praesidia in foro et circa omnis fori aditus Pompeius disposuit; ipse pro aerario, ut pridie, consedit saeptus delecta manu militum. Sortitio deinde iudicium a prima die facta est; post tantum silentium toto foro fuit quantum esse in aliquo foro posset. Tum intra horam secundam accusatores coeperunt dicere Appius maior et M. Antonius et P. Valerius Nepos. Usi sunt ex lege horis duabus.

Respondit his unus M. Cicero; et cum quibusdam placuisset ita defendi crimen, interfici Clodium pro re publica fuisse – quam formam M. Brutus secutus est in ea oratione quam pro Milone composuit et edidit quasi egisset – Ciceroni id non placuit ut, quisquis bono publico damnari, idem etiam occidi indemnatus posset. Itaque cum insidias Milonem Clodio fecisse posuissent accusatores, quia falsum id erat – nam forte illa rixa commissa fuerat – Cicero apprehendit et contra Clodium Miloni fecisse insidias disputavit, eoque tota oratio eius spectavit. Sed ita constitit ut diximus, nec utrius consilio pugnatum esse eo die, verum et forte occurrisse et ea rixa servorum ad eam denique caedem perventum. Notum tamen erat utrumque mortem alteri saepe minatum esse, et sicut suspectum Milonem maior quam Clodi familia faciebat, ita expeditior et paratior ad pugnam Clodianorum quam Milonis fuerat. Cicero cum inciperet dicere, exceptus est acclamatione Clodianorum, qui se continere ne metu quidem circumstantium militum potuerunt. Itaque non ea qua solitus erat constantia dixit. Manet autem illa quoque excepta eius oratio; scripsit vero hanc quam legimus ita perfecte ut iure prima haberi possit.

Commentarius

Vers. a primo L *Unum genus est adversum infestumque nobis et cetera.*

Ita ut in causae expositione diximus, Munatius Plancus pridie pro contione populum adhortatus erat ne pateretur elabi Milonem.

Ver. a primo CC *Declarant huius ambusti tribuni plebis illae intermortuae contiones quibus cotidie meam potentiam invidiose criminabatur.*

T. Munatius Plancus et Q. Pompeius Rufus tribuni pl., de quibus in argumento huius orationis diximus, cum contra Milonem Scipioni et Hypsaeano

studerent, contionati sunt eo ipso tempore plebemque in Milonem accenderunt quo propter Clodi corpus curia incensa est, nec prius destiterunt quam flamma eius incendii fugati sunt e contione. Erant enim tunc rostra non eo loco quo nunc sunt sed ad comitium, prope iuncta curiae. Ob hoc T. Munatium ambustum tribunum appellat; fuit autem paratus ad dicendum.

Paulo post: *Cur igitur incendium curiae, oppugnationem aedium M. Lepidi, caedem hanc ipsam contra rem publicam senatus factam esse decrevit?*

Post biduum medium quam Clodius ocisus erat interrex primus proditus est M. Aemilius Lepidus. Non fuit autem moris ab eo qui primus interrex proditus erat comitia haberi. Sed Scipionis et Hypsaei factiones, quia recens invidia Milonis erat, cum contra ius postularent ut interrex ad comitia consulum creandorum descenderet, idque ipse non faceret, domum eius per omnes interregni dies – fuerunt autem ex more quinque – obsederunt. Deinde omni vi ianua expugnata et imagines maiorum deiecerunt et lectulum adversum uxoris eius Corneliae, cuius castitas pro exemplo habita est, fregerunt, itemque telas quae ex vetere more in atrio texebantur diruerunt. Post quae supervenit Milonis manus et ipsa postulans comitia; cuius adventus fuit saluti Lepido; in se enim ipsae conversae sunt factiones inimicae, atque ita oppugnatio domus interregis omissa est.

Paulo post: *Quod si per furiosum illum tribunum pl. senatui quod sentiebat perficere licuisset, novam quaestionem nullam haberemus. Decernebat enim ut veteribus legibus, tantum modo extra ordinem, quaereretur. Divisa sententia est postulante nescio quo. – Sic reliqua auctoritas senatus emptā intercessione sublata est.*

Quid sit dividere sententiam ut enarrandum sit vestra aetas, filii, facit.

Cum aliquis in dicenda sententia duas pluresve res complectitur, si non omnes eae probantur, postulatur ut dividatur, id est de rebus singulis referatur. Forsitan nunc hoc quoque velitis scire qui fuerit qui id postulaverit. Quod non fere adicitur; non enim ei qui hoc postulat oratione longa utendum ac ne consurgendum quidem utique est; multi enim sedentes hoc unum verbum pronuntiant Divide: quod cum auditum est, liberum est ei qui facit relationem dividere. Sed ego, ut curiosius aetati vestrae satisfaciam, Acta etiam totius illius temporis persecutus sum; in quibus cognovi pridie Kal. Mart. S. C. esse factum, P. Clodi caedem et incendium curiae et oppugnationem aedium M. Lepidi contra rem p. factam; ultra relatum in Actis illo die nihil; postero die, id est Kal. Mart., T. Munatium in contione exposuisse populo quae pridie acta erant in senatu; in qua contione haec dixit ad verbum: »Cum Hortensius dixisset ut extra ordinem quaereretur apud quaesitorem; existimaret futurum ut, cum pusillum dedisset dulcedinis, largiter acerbitatis devorarent; adversus hominem ingeniosum nostro ingenio usi sumus; invenimus Fufium, qui diceret Divide; reliquae parti sententiae ego et Sallustius intercessimus.« Haec

contio, ut puto, explicat et quid senatus decernere voluerit, et quis divisionem postulaverit, et quis intercesserit et cur. Illud vos meminisse non dubito per Q. Fufium illo quoque tempore quo de incesto P. Clodi actum est factum ne a senatu asperius decerneretur.

De L. Domitio dicit: *Dederas enim quam contemneres populares insanias iam ab adolescentia documenta maxima.*

Constantiam L. Domiti quam in quaestura praestitit significat. Nam eo tempore cum M. Manilius tribunus plebis subnixus libertinorum et servorum manu perditissimam legem ferret ut libertinis in omnibus tribubus suffragium esset, idque per tumultum ageret et clivum Capitulinum obsideret, discusserat perruperatque coetum Domitius ita ut multi Manilianorum occiderentur. Quo facto et plebem infimam offenderat et senatus magnam gratiam inierat.

Itaque illud Cassianum indicium in his personis valeat.

L. Cassius fuit, sicut iam saepe diximus, summae vir severitatis. Is quotiens quaesitor iudicii alicuius esset in quo quaerebatur de homine occiso suadebat atque etiam praeibat iudicibus hoc quod Cicero nunc admonet, ut quaereretur cui bono fuisset perire eum de cuius morte quaeritur. Ob quam severitatem, quo tempore Sex. Peducaeus tribunus plebis criminatus est L. Metellum pontificem max. totumque collegium pontificum male iudicasse de incesto virginum Vestalium, quod unam modo Aemiliam damnaverat, absolverat autem duas Marciam et Liciniam, populus hunc Cassium creavit qui de eisdem virginibus quaereret. Isque et ultrasque eas et praeterea complures alias nimia etiam, ut existimatio est, asperitate usus damnavit.

Et aspexit me illis quidem oculis quibus tunc solebat cum omnibus omnia minabatur. Movet me quippe lumen curiae!

Hic est Sex. Clodius quem in argumento huius orationis diximus corpus Clodi in curiam intulisse et ibi cremasse eoque incenso curiam conflagrasse; ideo lumen curiae dicit.

Quando illius postea sica illa quam a Catilina acceperat conquievit? Haec intenta nobis est, huic ego obici vos pro me passus non sum, haec insidiata Pompeio est.

Haec intenta nobis est et obici vos pro me non sum passus, manifestum est pertinere ad id tempus quo post rogationem a P. Clodio in eum promulgatam urbe cessit. Qua re dicat insidiata Pompeio est fortassis quaeratis. Pisone et Gabinio coss. pulso Cicerone in exilium, cum III Idus Sextiles Pompeius in senatum venit, dicitur servo P. Clodi sica excidisse, eaque ad Gabinium consulem delata dictum est servo imperatum a P. Clodio ut Pompeius occideretur. Pompeius statim domum rediit et ex eo domi se tenuit. Obsessus est etiam a liberto Clodi Damione, ut ex Actis eius anni cognovi, in quibus XV Kal. Sept. L. Novius tribunus plebis, collega Clodi, cum Damio adversum L. Flavium praetorem appellaret tribunos et tribuni de appellatione cognosce-

rent, ita sententiam dixit: »Et si ab hoc apparitore P. Clodi vulneratus sum, et hominibus armatis praesidiis dispositis a re publica remotus Cn. Pompeius obsessusque est, cum appeller, non utar eius exemplo quem vitupero et iudicium tollam«, et reliqua de intercessione.

Haec viam Appiam monumentum nominis sui nece Papiri cruentavit.

Pompeius post triumphum Mithridaticum Tigranis filium in catenis deposuerat apud Flavium senatorem; qui postea cum esset praetor eodem anno quo tribunus plebis Clodius, petiit ab eo Clodius super cenam ut Tigranem adduci iuberet ut eum videret. Adductum collocavit in convivio, dein Flavio non reddidit Tigranem; domum misit et habuit extra catenas nec repetenti Pompeo reddidit. Postea in navem deposuit, et cum profugeret ille, tempestate delatus est Antium. Inde ut deduceretur ad se, Clodius Sex. Clodium, de quo supra diximus, misit. Qui cum reduceret, Flavius quoque re cognita ad eripiendum Tigranem profectus est. Ad quartum lapidem ab urbe pugna facta est in qua multi ex utraque parte ceciderunt, plures tamen ex Flavi, inter quos et M. Papirius eques Romanus, publicanus, familiaris Pompeo. Flavius sine comite Romam vix perfugit.

Haec eadem longo intervallo conversa rursus est in me; nuper quidem, ut scitis, me ad Regiam paene confecit.

Quo die periculum hoc adierit, ut Clodius eum ad Regiam paene confecerit, nusquam inveni; non tamen adducor ut putem Ciceronem mentitum, praesertim cum adiciat ut scitis. Sed videtur mihi loqui de eo die quo consulibus Domitio et Messala qui praecesserant eum annum cum haec oratio dicta est inter candidatorum Hypsaei et Milonis manus in via Sacra pugnatum est, multique ex Milonianis ex improvise ceciderunt. De cuius diei periculo suo ut putem loqui eum facit et locus pugnae – nam in Sacra via traditur commissa, in qua est Regia – et quod adsidue simul erant cum candidatis suffragatores, Milonis Cicero, Hypsaei Clodius.

Potuitne L. Caecili, iustissimi fortissimique praetoris, obpugnata domo?

L. Caecilius Rufus de quo dicitur fuit praetor P. Lentulo Spinthere Q. Metello Nepote coss., quo anno Cicero restitutus est. Is cum faceret ludos Apollinares, ita infima coacta multitudo annonae caritate tumultuata est ut omnes qui in theatro spectandi causa consederant pellerentur. De oppugnata domo nusquam adhuc legi; Pompeius tamen cum defenderet Milonem apud populum, de vi accusante Clodio, obiecit ei, ut legimus apud Tironem libertum Ciceronis in libro III de vita eius, oppressum L. Caecilium praetorem.

Paulo post: *At quo die? quo, ut ante dixi, fuit insanissima contio ab ipsius mercenario tribuno plebis concitata.*

Hoc significat eo die quo Clodius occisus est contionatum esse mercenarium eius tribunum plebis. Sunt autem contionati eo die, ut ex Actis apparet,

C. Sallustius et Q. Pompeius, utrique et inimici Milonis et satis inquieti. Sed videtur mihi Q. Pompeium significare; nam eius seditiosior fuit contio.

Dixit C. Causinius Schola Interamnanus, familiarissimus et idem comes Clodi, P. Clodium illo die in Albano mansurum fuisse.

Hic fuit Causinius apud quem Clodius mansisse Interamnae videri volebat qua nocte deprehensus est in Caesaris domo, cum ibi in operto virgines pro populo Romano sacra facerent.

Paulo post: *Scitis, iudices, fuisse qui in hac rogatione suadenda diceret Milonis manu caedem esse factam, consilio vero maioris alicuius. Me videlicet latronem et sicarium abiecti homines ac perditii describebant.*

Q. Pompeius Rufus et C. Sallustius tribuni fuerunt quos significat. Hi enim primi de ea lege ferenda populum hortati sunt et dixerunt a manu Milonis occisum esse Clodium et cetera.

Atqui ut illi nocturnus adventus vitandus fuit, sic Miloni, cum insidiator esset, si illum ad urbem noctu accessurum sciebat, subsidendum et cetera.

Via Appia est prope urbem monumentum Basili qui locus latrocinii fuit perquam infamis, quod ex aliis quoque multis intellegi potest.

Comites Graeculi quocumque ibat, etiam cum in castra Etrusca properabat.

Saepe obiecit Clodio Cicero socium eum coniurationis Catilinae fuisse; quam rem nunc quoque reticens ostendit. Fuerat enim opinio, ut Catilina ex urbe profugerat in castra Manli centurionis qui tum in Etruria ad Faesulas exercitum ei comparabat, Clodium subsequi eum voluisse et coepisse, tum dein mutato consilio in urbem redisse.

Non iam hoc Clodianum crimen timemus, sed tuas, Cn. Pompei – te enim appello, et ea voce ut me exaudire possis – tuas, inquam, suspensiones perhorrescimus.

Diximus in argumento orationis huius Cn. Pompeium simulasse timorem, seu plane timuisse Milonem, et ideo ne domi quidem suae sed in hortis superioribus ante iudicium mansisse, ita ut villam quoque praesidio militum circumdaret. Q. Pompeius Rufus tribunus plebis, qui fuerat familiarissimus omnium P. Clodio et sectam illam sequi se palam profitebatur, dixerat in contione paucis post diebus quam Clodius erat occisus: »Milo dedit quem in curia cremaretis; dabit quem in Capitolio sepiatis.« In eadem contione idem dixerat – habuit enim eam a. d. VIII Kal. Febr. – cum Milo pridie, id est VIII Kal. Febr., venire ad Pompeium in hortos eius voluisset, Pompeium ei per hominem propinquum misisse nuntium ne ad se veniret. Prius etiam quam Pompeius ter consul crearetur, tres tribuni, Q. Pompeius Rufus, C. Sallustius Crispus, T. Munatius Plancus, cum cotidianis contionibus suis magnam invidiam Miloni propter occisum Clodium excitarent, produxerant ad populum Cn. Pompeium et ab eo quaesierant num ad eum delatum esset illius quoque rei indicium,

suae vitae insidiari Milonem. Responderat Pompeius: Licinium quendam de plebe sacrificulum qui solitus esset familias purgare ad se detulisse servos quosdam Milonis itemque liberos comparatos esse ad caedem suam, nomina quoque servorum edidisse; se ad Milonem misisse utrum in potestate sua haberet; a Milone responsum esse, ex iis servis quos nominasset partim neminem se umquam habuisse, partim manumisisse; dein, cum Licinium apud se haberet, . . . Lucium quendam de plebe ad corrumpendum indicem venisse; qua re cognita in vincla eum publica esse coniectum. Decreverat enim senatus ut cum interrege et tribunis plebis Pompeius daret operam ne quid res publica detrimenti caperet. Ob has suspiciones Pompeius in superioribus hortis se continuerat; deinde ex S. C. dilectu per Italiam habito cum redisset, venientem ad se Milonem unum omnium non admiserat. Item cum senatus in porticu Pompeii haberetur ut Pompeius posset interesse, unum eum excuti prius quam in senatum intraret iusserat. Hae sunt suspiciones quas se dicit pertimescere.

Quid enim minus illo dignum quam cogere ut vos eum condemnetis in quem animadvertere ipse et more maiorum et suo iure posset? sed praesidio esse et cetera.

Idem T. Munatius Plancus, ut saepe diximus, post audita et obsignata testium verba dimissosque interim iudices vocata contione cohortatus erat populum ut clausis tabernis postero die ad iudicium adesset nec pateretur elabi Milonem.

Incidebantur iam domi leges quae nos servis nostris addicerent.

Significasse iam puto nos fuisse inter leges P. Clodi quas ferre proposuerat eam quoque qua libertini, qui non plus quam in IIII tribubus suffragium ferebant, possent in rusticis quoque tribubus, quae propriae ingenuorum sunt, ferre.

Senatus, credo, praetorem eum circumscripsisset. Ne cum solebat quidem id facere, in privato eodem hoc aliquid profecerat.

Significat id tempus quo P. Clodius, cum adhuc quaestor designatus esset, deprensus est, cum intrasset eo ubi sacrificium pro populo Romano fiebat. Quod factum notatum erat . . . S. C., decretumque ut extra ordinem de ea re iudicium fieret.

Ver. a novis. CLX

Quo loco inducit loquentem Milonem cum bonarum partium hominibus de meritis suis: *Plebem et infimam multitudinem, quae P. Clodio duce fortunis vestris imminebat, eam, quo tutior esset vestra vita, se fecisse commemorat ut non modo virtute flecteret, sed etiam tribus suis patrimoniis deleniret.*

Puto iam supra esse dictum Milonem ex familia fuisse Papia, deinde adoptatum esse ab T. Annio, avo suo materno. Tertium patrimonium videtur significare matris; aliud enim quod fuerit non inveni.

(Eventus)

Peracta utrimque causa singuli quinos accusator et reus senatores, totidem equites et tribunos aerarios reiecerunt, ita ut unus et L sententias tulerint. Senatores condemnaverunt XII, absolverunt VI; equites condemnaverunt XIII, absolverunt IIII; tribuni aerarii condemnaverunt XIII, absolverunt III. Videbantur non ignorasse iudices inscio Milone initio vulneratum esse Clodium, sed compererant, post quam vulneratus esset, iussu Milonis occisum. Fuerunt qui crederent M. Catonis sententia eum esse absolutum; nam et bene cum re publica actum esse morte P. Clodi non dissimulaverat et studebat in petitione consulatus Miloni et reo adfuerat. Nominaverat quoque eum Cicero praesentem et testatus erat audisse eum a M. Favonio ante diem tertium quam facta caedes erat, Clodium dixisse perituum esse eo triduo Milonem . . . Sed Milonis quoque notam audaciam removeri a re publica utile visum est. Scire tamen nemo umquam potuit utram sententiam tulisset. Damnatum autem opera maxime Appi Claudii pronuntiatum est.

Milo postero die factus reus ambitus apud Manlium Torquatum absens damnatus est. Illa quoque lege accusator fuit eius Appius Claudius, et cum ei praemium lege daretur, negavit se eo uti. Subscripserunt ei in ambitus iudicio P. Valerius Leo et Cn. Domitius Cn. f. Post paucos dies quoque Milo apud M. Favonium quaesitorem de sodaliciis damnatus est accusante P. Fulvio Nerato, cui e lege praemium datum est. Deinde apud L. Fabium quaesitorem iterum absens damnatus est de vi; accusavit L. Cornificius et Q. Patulcius. Milo in exilium Massiliam intra paucissimos dies profectus est. Bona eius propter aeris alieni magnitudinem semuncia venierunt.

Post Milonem eadem lege Pompeia primus est accusatus M. Saufeius M. f. qui dux fuerat in expugnanda taberna Bovillis et Clodio occidendo. Accusaverunt eum L. Cassius, L. Fulcinus C. f., C. Valerius; defenderunt M. Cicero, M. Caelius, obtinueruntque ut una sententia absolveretur. Condemnaverunt senatores X, absolverunt VIII; condemnaverunt equites Romani VIII, absolverunt VIII; sed ex tribunis aerariis X absolverunt, VI damnaverunt; manifestumque odium Clodi saluti Saufeio fuit, cum eius vel peior causa quam Milonis fuisset, quod aperte dux fuerat expugnandae tabernae. Repetitus deinde post paucos dies apud C. Considium quaestorem est lege Plautia de vi, subscriptione ea quod loca edita occupasset et cum telo fuisset; nam dux fuerat operarum Milonis. Accusaverunt C. Fidius, Cn. Aponius Cn. f., M. Seius . . . Sex.f.; defenderunt M. Cicero, M. Terentius Varro Gibba. Absolutus est sententiis plenius quam prius; graves habuit XVIII, absolutorias duas et XXX; sed e contrario hoc ac priore iudicio accidit; equites enim ac senatores eum absolverunt, tribuni aerarii damnaverunt.

Sex. autem Clodius quo auctore corpus Clodi in curiam illatum fuit accu-

santibus C. Caesennio Philone, M. Alfidio, defendente T. Flacconio, magno consensu damnatus est, sententiis sex et XL; absolutorias quinque omnino habuit, duas senatorum, tres equitum.

Multi praeterea et praesentes et cum citati non respondissent damnati sunt, ex quibus maxima pars fuit Clodianorum.

Ciceronis in Verrem orationes II, a. 70

Cic. Verr. 1, 1, 1-3

quod erat optandum maxime, iudices, et quod unum ad invidiam vestri ordinis infamiamque iudiciorum sedandam maxime pertinebat, id non humano consilio sed prope divinitus datum atque oblatum vobis summo rei publicae tempore videtur. inveteravit enim iam opinio perniciosa rei publicae vobisque periculosa, quae non modo apud nos sed apud exterarum nationum omnium sermone percrebruit, his iudiciis quae nunc sunt pecuniosum hominem, quamvis sit nocens, neminem posse damnari.

nunc in ipso discrimine ordinis iudiciorumque vestrorum, cum sint parati qui contionibus et legibus hanc invidiam senatus inflammare conentur, reus in iudicium adductus est C. Verres, homo vita atque factis omnium iam opinione damnatus, pecuniae magnitudine sua spe et praedicatione absolutus. huic ego causae, iudices, cum summa voluntate et exspectatione populi Romani actor accessi, non ut augerem invidiam ordinis, sed ut infamiae communi succurrerem. adduxi enim hominem in quo reconciliare existimationem iudiciorum amissam, redire in gratiam cum populo Romano, satis facere exteris nationibus possetis, depeculatorem aerari, vexatorem Asiae atque Pamphylicae, praedonem iuris urbani, labem atque perniciem provinciae Siciliae.

de quo si vos severe ac religiose iudicaveritis, auctoritas ea, quae in vobis remanere debet, haerebit; sin istius ingentes divitiae iudiciorum religionem veritatemque perfregerint, ego hoc tamen adsequar, ut iudicium potius rei publicae quam aut reus iudicibus aut accusator reo defuisse videatur.

Cic. Verr. 2, 5, 26–27: Verris itinera

itinerum primum laborem, qui vel maximus est in re militari, iudices, et in Sicilia maxime necessarius, accipite quam facilem sibi iste et iucundum ratione consilioque reddiderit. primum temporibus hibernis ad magnitudinem frigorum et tempestatum vim ac fluminum praeclarum hoc sibi remedium compararat. Urbem Syracusas elegerat, cuius hic situs atque haec natura esse loci caelique dicitur ut nullus umquam dies tam magna ac turbulenta tempestate fuerit quin aliquo tempore eius diei solem homines viderint. hic ita

vivebat iste bonus imperator hibernis mensibus ut eum non facile non modo extra tectum, sed ne extra lectum quidem quisquam viderit; ita diei brevitās conviviis, noctis longitudo stupris et flagitiis continebatur.

cum autem ver esse coeperat — cuius initium iste non a Favonio neque ab aliquo astro notabat, sed cum rosam viderat, tum incipere ver arbitrabatur — dabat se labori atque itineribus; in quibus eo usque se praebebat patientem atque impigrum ut eum nemo umquam in equo sedentem viderit. nam, ut mos fuit Bithyniae regibus, lectica octaphoro ferebatur, in qua pulvinus erat per-lucidus Melitensis rosa fartus; ipse autem coronam habebat unam in capite, alteram in collo, reticulumque ad naris sibi admovebat tenuissimo lino, minutis maculis, plenum rosae. sic confecto itinere cum ad aliquod oppidum venerat, eadem lectica usque in cubiculum deferebatur. eo veniebant Siculorum magistratus, veniebant equites Romani, id quod ex multis iuratis audistis; controversiae secreto deferebantur, paulo post palam decreta auferebantur. deinde ubi paulisper in cubiculo pretio non aequitate iura discripserat, Veneri iam et Libero reliquum tempus deberi arbitrabatur.

Ciceronis in Catilinam oratio I, a. 63

Cic. Cat. 1, 32-33: Peroratio magnifica

qua re secedant improbi, secernant se a bonis, unum in locum congregentur, muro denique, quod saepe iam dixi, secernantur a nobis; desinant insidiari domi suae consuli, circumstare tribunal praetoris urbani, obsidere cum gladiis curiam, malleolos et faces ad inflammandam urbem comparare; sit denique inscriptum in fronte unius cuiusque quid de re publica sentiat. polliceor hoc vobis, patres conscripti, tantam in nobis consulibus fore diligentiam, tantam in vobis auctoritatem, tantam in equitibus Romanis virtutem, tantam in omnibus bonis consensionem ut Catilinae profectione omnia patefacta, inlustrata, oppressa, vindicata esse videatis.

hisce ominibus, Catilina, cum summa rei publicae salute, cum tua peste ac pernicie cumque eorum exitio qui se tecum omni scelere parricidioque iunxerunt, proficiscere ad impium bellum ac nefarium. tu, Iuppiter, qui isdem quibus haec urbs auspiciis a Romulo es constitutus, quem Statorem huius urbis atque imperi vere nominamus, hunc et huius socios a tuis ceterisque templis, a tectis urbis ac moenibus, a vita fortunisque civium omnium arcebis et homines bonorum inimicos, hostis patriae, latrones Italiae scelerum foedere inter se ac nefaria societate coniunctos aeternis suppliciis vivos mortuosque mactabis.

Ciceronis Philippica II, a. 43

Cic. Phil. 2, 43-50: Antonii vitia privata et publica

(...) iam enim, quoniam criminibus eius satis respondi, de ipso emendatore et correctore nostro quaedam dicenda sunt. nec enim omnia effundam, ut, si saepius decertandum sit, ut erit, semper novus veniam: quam facultatem mihi multitudo istius vitiorum peccatorumque largitur.

visne igitur te inspiciamus a puero? sic opinor; a principio ordiamur. tenesne memoria praetextatum te decoxisse? 'Patris' inquires 'ista culpa est.' concedo. etenim est pietatis plena defensio. illud tamen audaciae tuae quod sedisti in quattuordecim ordinibus, cum esset lege Roscia decoctoribus certus locus constitutus, quamvis quis fortunae vitio, non suo decoxisset. sumpsi-sti virilem, quam statim muliebrem togam reddidisti. primo volgare scortum; certa flagiti merces nec ea parva; sed cito Curio intervenit qui te a meretricio quaestu abduxit et, tamquam stolam dedisset, in matrimonio stabili et certo conlocavit.

nemo umquam puer emptus libidinis causa tam fuit in domini potestate quam tu in Curionis. quotiens te pater eius domu sua eiecit, quotiens custodes posuit ne limen intrares? cum tu tamen nocte socia, hortante libidine, cogente mercede, per tegulas demitterere. quae flagitia domus illa diutius ferre non potuit. scisne me de rebus mihi notissimis dicere? recordare tempus illud cum pater Curio maerens iacebat in lecto; filius se ad pedes meos proster-nens, lacrimans, te mihi commendabat; orabat ut se contra suum patrem, si sestertium sexagiens peteret, defenderem; tantum enim se pro te intercessis-se dicebat. ipse autem amore ardens confirmabat, quod desiderium tui discidi ferre non posset, se in exilium iturum.

quo tempore ego quanta mala florentissimae familiae sedavi vel potius sustuli! patri persuasi ut aes alienum flii dissolveret; redimeret adolescentem, summa spe et animi et ingeni praeditum, rei familiaris facultatibus eumque non modo tua familiaritate sed etiam congressione patrio iure et potestate prohiberet. haec tu cum per me acta meminisses, nisi illis quos videmus gladiis confideres, maledictis me provocare ausus esses?

sed iam stupra et flagitia omittamus: sunt quaedam quae honeste non possum dicere; tu autem eo liberior quod ea in te admisisti quae a verecundo inimico audire non posses. sed reliquum vitae cursum videte, quem quidem celeriter perstringam. ad haec enim quae in civili bello, in maximis rei publicae miseriis fecit, et ad ea quae cotidie facit, festinat animus. quae peto ut, quamquam multo notiora vobis quam mihi sunt, tamen, ut facitis, attente audiat. debet enim talibus in rebus excitare animos non cognitio solum rerum

sed etiam recordatio; etsi incidamus, opinor, media ne nimis sero ad extrema veniamus.

intimus erat in tribunatu Clodio qui sua erga me beneficia commemorat; eius omnium incendiorum fax, cuius etiam domi iam tum quiddam molitus est. quid dicam ipse optime intellegit. Inde iter Alexandream contra senatus auctoritatem, contra rem publicam et religiones; sed habebat ducem Gabinius, quicum quidvis rectissime facere posset. qui tum inde reditus aut qualis? prius in ultimam Galliam ex Aegypto quam domum. quae autem domus? Suam enim quisque domum tum obtinebat nec erat usquam tua. domum dico? quid erat in terris ubi in tuo pedem poneres praeter unum Misenum quod cum sociis tamquam Sisaponem tenebas?

venis e Gallia ad quaesturam petendam. aude dicere te prius ad parentem tuam venisse quam ad me. acceperam iam ante Caesaris litteras ut mihi satis fieri paterer a te: itaque ne loqui quidem sum te passus de gratia. postea sum cultus a te, tu a me observatus in petitione quaesturae; quo quidem tempore P. Clodium approbante populo Romano in foro es conatus occidere, cumque eam rem tua sponte conarere, non impulsu meo, tamen ita praedicabas, te non existimare, nisi illum interfecisses, umquam mihi pro tuis in me iniuriis satis esse facturum. in quo demiror cur Milonem impulsu meo rem illam egisse dicas, cum te ultro mihi idem illud deferentem numquam sim adhortatus. quamquam, si in eo perseverares, ad tuam gloriam rem illam referri malebam quam ad meam gratiam.

quaestor es factus: deinde continuo sine senatus consulto, sine sorte, sine lege ad Caesarem cucurristi. id enim unum in terris egestatis, aeris alieni, nequitiae perditis vitae rationibus perfugium esse ducebas. ibi te cum et illius largitionibus et tuis rapinis explevisses, si hoc est explere, expilare quod statim effundas, advolasti egens ad tribunatum, ut in eo magistratu, si posses, viri tui similis esses.

Caput 4

Rhetorica ad Herennium (90-80 a. Chr. n)

Operis conspectus

- 1.1 Prooemium
- 1.2 Tria genera causarum: demonstrativum, deliberativum, iudiciale
- 1.3 Officia oratoris: inventio, dispositio, elocutio, memoria, pronuntiatio; ars, imitatio, exercitatio
- 1.4 - 3.15 Inventio
- 1.4 Partes orationis: exordium, narratio, divisio, confirmatio, confutatio, conclusio
- 1.5 Quattuor genera causarum: honestum, turpe, dubium, humile
- 3.16 - 3.18 Dispositio
- 3.19 - 3.27 Pronuntiatio
- 3.28 - 3.40 Memoria
- 4.1 - 4.68 Elocutio
- 4.1 - 4.10 Prooemium
- 4.69 Epilogus

1.1–4

Etsi negotiis familiaribus inpediti vix satis otium studio suppeditare possumus et id ipsum, quod datur otii, libentius in philosophia consumere consuevimus, tamem tua nos, Gai Herenni, voluntas commovit, ut de ratione dicendi conscriberemus, ne aut tua causa noluisse aut fugisse nos laborem putares. Et eo studiosius hoc negotium suscepimus, quod te non sine causa velle cognoscere rhetoricam intellegebamus: non enim in se parum fructus

habet copia dicendi et commoditas orationis, si recta intellegentia et definita animi moderatione gubernetur.

Quas ob res illa, quae Graeci scriptores inanis adrogantiae causa sibi adsumpserunt, reliquimus. Nam illi, ne parum multa scisse viderentur, ea conquisierunt, quae nihil adtinebant, ut ars difficilior cognitu putaretur, nos autem ea, quae videbantur ad rationem dicendi pertinere, sumpsimus. Non enim spe quaestus aut gloria commoti venimus ad scribendum, quemadmodum ceteri, sed ut industria nostra tuae morem geramus voluntati.

Nunc, ne nimium longa sumatur oratio, de re dicere incipiemus, si te unum illud monuerimus, artem sine adsiduitate dicendi non multum iuvare, ut intellegas hanc rationem praeceptionis ad exercitationem adcommodari oportere.

Oratoris officium est de iis rebus posse dicere, quae res ad usum civilem moribus et legibus constitutae sunt, cum adsensione auditorum, quoad eius fieri poterit.

Tria genera sunt causarum, quae recipere debet orator: demonstrativum, deliberativum, iudiciale.

Demonstrativum est, quod tribuitur in alicuius certae personae laudem vel vituperationem.

Deliberativum est in consultatione, quod habet in se suasionem et dissuasionem.

Iudiciale est, quod positum est in controversia et quod habet accusationem aut petitionem cum defensione.

Nunc quas res oratorem habere oporteat, docebimus, deinde quo modo has causas tractari conveniat, ostendemus.

Oportet igitur esse in oratore inventionem, dispositionem, elocutionem, memoriam, pronuntiationem.

Inventio est excogitatio rerum verarum aut veri similium, quae causam probabilem reddant.

Dispositio est ordo et distributio rerum, quae demonstrat, quid quibus locis sit conlocandum.

Elocutio est idoneorum verborum et sententiarum ad inventionem adcommodatio.

Memoria est firma animi rerum et verborum et dispositionis perceptio.

Pronuntiatio est vocis, vultus, gestus moderatio cum venustate.

Haec omnia tribus rebus adsequi poterimus: arte, imitatione, exercitatione.

Ars est praeceptio, quae dat certam viam rationemque dicendi.

Imitatio est, qua inpellimur cum diligenti ratione ut aliquorum similes in dicendo valeamus esse.

Exercitatio est adsiduus usus consuetudoque dicendi.

Quoniam ergo demonstratum est, quas causas oratorem recipere quasque res habere conveniat, nunc, quemadmodum possit oratio ad rationem oratoris officii adcommodari, dicendum videtur.

Inventio in sex partes orationis consumitur: in exordium, narrationem, divisionem, confirmationem, confutationem, conclusionem.

Exordium est principium orationis, per quod animus auditoris constituitur ad audiendum.

Narratio est rerum gestarum aut proinde ut gestarum expositio.

Divisio est, per quam aperimus, quid conveniat, quid in controversia sit, et per quam exponimus, quibus de rebus simus acturi.

Confirmatio est nostrorum argumentorum expositio cum adseveratione.

Confutatio est contrariorum locorum dissolutio.

Conclusio est artificiosus orationis terminus.

Nunc, quoniam una cum oratoris officiis, quo res cognitu facilius esset, producti sumus, ut de orationis partibus loqueremur et eas ad inventionis rationem adcommodaremus, de exordio primum dicendum videtur.

1.7

Causarum divisio in duas partes distributa est.

Primum per narrationem debemus aperire, quid nobis conveniat cum adversariis si ea, quae utilia sunt nobis, convenient, quid in controversiis ⟨relictum sit⟩, hoc modo:

“Interfectam esse ab Oreste matrem convenit mihi cum adversariis: iure fecerit et licueritne facere, id est in controversia.”

Item e contrario:

“Agamemnonem esse a Clytemestra occisum confitentur; cum id ita sit, me ulcisci parentem negant oportuisse.”

Deinde, cum hoc fecerimus, distributione uti debemus. Ea dividitur in duas partes: enumerationem et expositionem.

Enumerationem utemur, cum dicemus numero, quot de rebus dicturi sumus. Eam plus quam trium partium numero ⟨esse⟩ non oportet: nam et periculosum est, ne quando plus minusve dicamus; et suspicionem adfert auditori meditationis et artificii: quae res fidem abrogat orationi.

Expositio est, cum res, quibus de rebus dicturi sumus, exponimus breviter et absolute.

3.28–33

Nunc ad thesaurum inventorum atque ad omnium partium rhetoricae custodem, memoriam, transeamus.

MEMORIA utrum habeat quiddam artificiosi, an omnis ab natura profiscatur, aliud dicendi tempus *<magis>* idoneum dabitur. Nunc proinde atque constet in hac re multum valere artem et praeceptionem, ita de ea re loquemur. Placet enim nobis esse artificium memoriae; quare placeat, alias ostendemus; in praesentia, cuiusmodi sit ea, aperiemus.

Sunt igitur duae memoriae: una naturalis, altera artificiosa. Naturalis est ea, quae nostris animis insita est et simul cum cogitatione nata; artificiosa est ea, quam confirmat inductio quaedam et ratio praeceptionis. Sed qua via in ceteris rebus ingenii bonitas imitatur saepe doctrinam, ars porro naturae commoda confirmat et auget, item fit in hac re, ut nonnumquam naturalis memoria, si cui data est egregia, similis sit huic artificiosae, porro haec artificiosa naturae commoda retineat et amplificet ratione doctrinae; quapropter *<et>* naturalis memoria praeceptione confirmanda est, ut sit egregia, et haec, quae doctrina datur, indiget ingenii. Nec hoc magis aut minus in hac re, quam in ceteris artibus fit, ut ingenio doctrina, praeceptione natura nitescat. Quare et illis, qui natura memores sunt, utilis haec erit institutio, quod tute paulo post poteris intellegere: et si ille, freti ingenio, nostri non indigerent, tamen iusta causa daretur, quare iis, qui minus ingenii habent, adiumento velimus esse. Nunc de artificiosa memoria loquemur.

Constat igitur artificiosa memoria locis et imaginibus. Locos appellamus eos, qui breviter, perfecte, insignite aut natura aut manu sunt absoluti, ut eos facile naturali memoria comprehendere et amplecti queamus: *<ut>* aedes, intercolumnium, angulum, fornicem et alia, quae his similia sunt. Imagines sunt formae quaedam et notae et simulacra eius rei, quam meminisse volumus: quod genus equi, leones, aquilae; [memoriam] si volumus habere imagines eorum, locis certis conlocare oportebit. Nunc, cuiusmodi locos invenire et quo pacto reperire et in locis imagines constituere oporteat, ostendemus.

Quemadmodum igitur qui litteras sciunt, possunt id, quod dictatur, eis scribere et recitare quod scripserunt, item qui nemonica didicerunt, possunt, quod audierunt, in locis conlocare *<et>* ex his memoriter pronuntiare. Nam loci cerae aut cartae simillimi sunt, imagines litteris, dispositio et conlocatio imaginum scripturae, pronuntiatio lectioni.

Oportet igitur, si volumus multa meminisse, multos *<nos>* nobis locos comparare, uti multis locis multas imagines conlocare possimus. Item putamus oportere *<ex ordine hos locos habere,>* ne quando perturbatione ordinis impediatur, quo setius, quoto quoquo loco libebit, vel ab superiore vel ab inferiore parte imagines sequi et ea, quae mandata locis erunt, edere possimus:

nam ut, si in ordine stantes notos quomplures viderimus, nihil nostra intersit, utrum ab summo an ab imo an ab medio nomina eorum dicere incipiamus, item in locis ex ordine conlocatis eveniet, ut in quamlibet partem quoque loco lubebit imaginibus commoniti dicere possimus id, quod locis mandaverimus: quare placet et ex ordine locos conparare. Locos, quos sumpserimus, egregie commeditari oportebit, ut perpetuo nobis haerere possint: nam imagines, sicuti litterae delentur, ubi nihil utimur; loci, tamquam cera, remanere debent. Et, ne forte in numero locorum falli possimus, quintum quemque placet notari: quod genus, si in quinto loco manum auream conlocemus, ⟨si⟩ in decimo aliquem notum, cui praenomen sit Decumo; deinde facile erit inceptis similis notas quinto quoquo loco conlocare. Item commodius est in derelicta, quam in celebri regione locos conparare, propterea quod frequentia et obambulatio hominum conturbat et infirmat imaginum notas, solitudo conservat integras simulacrorum figuras. Praeterea dissimilis forma atque natura loci conparandi sunt, ut distincti interlucere possint: nam si qui multa intercolumnia sumpserit, conturbabitur similitudine, ut ignoret, quid in quoquo loco conlocarit. Et magnitudine modica et mediocris locos habere oportet: nam et praeter modum ampli vagas imagines reddunt et nimis angusti saepe non videntur posse capere imaginum conlocationem.

Tum nec nimis inlustris nec vehementer obscuros locos habere oportet, ne aut obcaecentur tenebris imagines aut splendore praefulgeant. Intervalla locorum mediocria placet esse, fere paulo plus aut minus pedum tricenum: nam ut aspectus item cogitatio minus valet, sive nimis procul removeris sive vehementer prope admoveris id, quod oportet videri.

Sed quamquam facile est ei, qui paulo plura noverit, quamvis multos et idoneos locos conparare, tamen si qui satis idoneos invenire se non putabit, ipse sibi constituat quam volet multos licebit. Cogitatio enim quamvis regionem potest amplecti et in ea situm loci cuiusdam ad suum arbitrium fabricari et architectari. Quare licebit, si hac prompta copia contenti non erimus, nosmet ipsos nobis cogitatione nostra regionem constituere et idoneorum locorum commodissimam distinctionem conparare.

De locis satis dictum est; nunc ad imaginum rationem transeamus.

Quoniam ergo rerum similes imagines esse oportet, ex omnibus rebus nosmet nobis similitudines eligere debemus. Duplices igitur similitudines esse debent, una rerum, alterae verborum. Rerum similitudines exprimuntur, cum summatim ipsorum negotiorum imagines conparamus; verborum similitudines constituuntur, cum unius cuiusque nominis et vocabuli memoria imagine notatur.

Rei totius memoriam saepe una nota et imagine simplici comprehendimus; hoc modo, ut si accusator dixerit ab reo hominem veneno necatum, et hereditatis causa factum arguerit, et eius rei multos dixerit testes et conscios esse: si

hoc primum, ut ad defendendum nobis expeditum sit, meminisse volemus, in primo loco rei totius imaginem conformabimus: aegrotum in lecto cubantem faciemus ipsum illum, de quo agetur, si formam eius detinebimus; si eum non, at aliquem aegrotum non de minimo loco sumemus, ut cito in mentem venire possit. Et reum ad lectum eius adstituemus, dextera poculum, sinistra tabulas, medico testiculos arietinos tenentem: hoc modo et testium et hereditatis et veneno necati memoriam habere poterimus.

Caput 5

Ciceronis De oratore (55 a. Chr. n)

Cic. de or. 1, 1-5

Cogitanti mihi saepe numero et memoria vetera repetenti perbeati fuisse, Quinte frater, illi videri solent, qui in optima re publica, cum et honoribus et rerum gestarum gloria florerent, eum vitae cursum tenere potuerunt, ut vel in negotio sine periculo vel in otio cum dignitate esse possent; ac fuit cum mihi quoque initium requiescendi atque animum ad utriusque nostrum praeclara studia referendi fore iustum et prope ab omnibus concessum arbitrarer, si infinitus forensium rerum labor et ambitionis occupatio decursu honorum, etiam aetatis flexu constitisset.

Quam spem cogitationum et consiliorum meorum cum graves communium temporum tum varii nostri casus fefellerunt; nam qui locus quietis et tranquillitatis plenissimus fore videbatur, in eo maximae moles molestiarum et turbulentissimae tempestates exstiterunt; neque vero nobis cupientibus atque exoptantibus fructus otii datus est ad eas artis, quibus a pueris dediti fuimus, celebrandas inter nosque recolendas.

Nam prima aetate incidimus in ipsam perturbationem disciplinae veteris, et consulatu devenimus in medium rerum omnium certamen atque discrimen, et hoc tempus omne post consulatum obiecimur eis fluctibus, qui per nos a communi peste depulsi in nosmet ipsos redundarent. Sed tamen in his vel asperitatibus rerum vel angustiis temporis obsequar studiis nostris et quantum mihi vel fraus inimicorum vel causae amicorum vel res publica tribuet otii, ad scribendum potissimum conferam; tibi vero, frater, neque hortanti deero neque roganti, nam neque auctoritate quisquam apud me plus valere te potest neque voluntate.

Ac mihi repetenda est veteris cuiusdam memoriae non sane satis explicata recordatio, sed, ut arbitror, apta ad id, quod requiris, ut cognoscas quae viri

omnium eloquentissimi clarissimique senserint de omni ratione dicendi.

Vis enim, ut mihi saepe dixisti, quoniam, quae pueris aut adolescentulis nobis ex commentariolis nostris incohata ac rudia exciderunt, vix sunt hac aetate digna et hoc usu, quem ex causis, quas diximus, tot tantisque consecuti sumus, aliquid eisdem de rebus politius a nobis perfectiusque proferri; solesque non numquam hac de re a me in disputationibus nostris dissentire, quod ego eruditissimorum hominum artibus eloquentiam contineri statuam, tu autem illam ab elegantia doctrinae segregandam putes et in quodam ingeni atque exercitationis genere ponendam.

(...)

Cic. de or. 1, 22-34

Sed quia non dubito quin hoc plerisque immensum infinitumque videatur, et quod Graecos homines non solum ingenio et doctrina, sed etiam otio studioque abundantis partitionem iam quandam artium fecisse video neque in universo genere singulos elaborasse, sed seposuisse a ceteris dictionibus eam partem dicendi, quae in forensibus disceptationibus iudiciorum aut deliberationum versaretur, et id unum genus oratori reliquisse; non complectar in his libris amplius, quam quod huic generi re quaesita et multum disputata summorum hominum prope consensu est tributum; repetamque non ab incunabulis nostrae veteris puerilisque doctrinae quandam ordinem praeceptorum, sed ea, quae quondam accepi in nostrorum hominum eloquentissimorum et omni dignitate principum disputatione esse versata; non quo illa contemnam, quae Graeci dicendi artifices et doctores reliquerunt, sed cum illa pateant in promptuque sint omnibus, neque ea interpretatione mea aut ornatius explicari aut planius exprimi possint, dabis hanc veniam, mi frater, ut opinor, ut eorum, quibus summa dicendi laus a nostris hominibus concessa est, auctoritatem Graecis antepnam.

Cum igitur vehementius inveheretur in causam principum consul Philippus Drusique tribunatus pro senatus auctoritate susceptus infringi iam debilitarique videretur, dici mihi memini ludorum Romanorum diebus L. Crassum quasi conligendi sui causa se in Tusculanum contulisse; venisse eodem, socer eius qui fuerat, Q. Mucius dicebatur et M. Antonius, homo et consiliorum in re publica socius et summa cum Crasso familiaritate coniunctus.

Exierant autem cum ipso Crasso adolescentes et Drusi maxime familiares et in quibus magnam tum spem maiores natu dignitatis suae conlocarent, C. Cotta, qui tribunatum plebis petebat, et P. Sulpicius, qui deinceps eum magistratum petiturus putabatur.

Hi primo die de temporibus deque universa re publica, quam ob causam venerant, multum inter se usque ad extremum tempus diei conlocuti sunt; quo quidem sermone multa divinitus a tribus illis consularibus Cotta deplorata et commemorata narrabat, ut nihil incidisset postea civitati mali, quod non impendere illi tanto ante vidissent.

Eo autem omni sermone confecto, tantam in Crasso humanitatem fuisse, ut, cum lauti accubuissent, tolleretur omnis illa superioris tristitia sermonis eaque esset in homine iucunditas et tantus in loquendo lepos, ut dies inter eos curiae fuisse videretur, convivium Tusculani; postero autem die, cum illi maiores natu satis quiescent et in ambulationem ventum esset, tum Scaevolam duobus spatiis tribusve factis dixisse 'cur non imitamur, Crasse, Socratem illum, qui est in Phaedro Platonis? Nam me haec tua platanus admonuit, quae non minus ad opacandum hunc locum patulis est diffusa ramis, quam illa, cuius umbram secutus est Socrates, quae mihi videtur non tam ipsa acula, quae describitur, quam Platonis oratione crevisse, et quod ille durissimis pedibus fecit, ut se abiceret in herba atque ita [illa], quae philosophi divinitus ferunt esse dicta, loqueretur, id meis pedibus certe concedi est aequius.'

Tum Crassum 'immo vero commodius etiam'; pulvinosque poposcisse et omnis in eis sedibus, quae erant sub platano, consedisce dicebat.

Ibi, ut ex pristino sermone relaxarentur animi omnium, solebat Cotta narrare Crassum sermonem quendam de studio dicendi intulisse.

Qui cum ita esset exorsus: non sibi cohortandum Sulpicium et Cottam, sed magis utrumque conlaudandum videri, quod tantam iam essent facultatem adepti, ut non aequalibus suis solum anteponerentur, sed cum maioribus natu compararentur; 'neque vero mihi quicquam' inquit 'praestabilius videtur, quam posse dicendo tenere hominum mentis, adlicere voluntates, impellere quo velit, unde autem velit deducere: haec una res in omni libero populo maximeque in pacatis tranquillisque civitatibus praecipue semper floruit semperque dominata est.

Quid enim est aut tam admirabile, quam ex infinita multitudine hominum exsistere unum, qui id, quod omnibus natura sit datum, vel solus vel cum per paucis facere possit? aut tam iucundum cognitu atque auditu, quam sapientibus sentiis gravibusque verbis ornata oratio et polita? aut tam potens tamque magnificum, quam populi motus, iudicum religiones, senatus gravitatem unius oratione converti? Quid tam porro regium, tam liberale, tam munificum, quam opem ferre supplicibus, excitare adflictos, dare salutem, liberare periculis, retinere homines in civitate?

Quid autem tam necessarium, quam tenere semper arma, quibus vel tectus ipse esse possis vel provocare integer vel te ulcisci lacessitus? Age vero, ne semper forum, subsellia, rostra curiamque meditare, quid esse potest in otio aut iucundius aut magis proprium humanitatis, quam sermo facetus ac nulla

in re rudis? Hoc enim uno praestamus vel maxime feris, quod conloquimur inter nos et quod exprimere dicendo sensa possumus.

Quam ob rem quis hoc non iure miretur summeque in eo elaborandum esse arbitretur, ut, quo uno homines maxime bestiis praestent, in hoc hominibus ipsis antecellat? Ut vero iam ad illa summa veniamus, quae vis alia potuit aut dispersos homines unum in locum congregare aut a fera agrestique vita ad hunc humanum cultum civilemque deducere aut iam constitutis civitatibus leges iudicia iura describere?

Ac ne plura, quae sunt paene innumerabilia, consector, comprehendam brevi: sic enim statuo, perfecti oratoris moderatione et sapientia non solum ipsius dignitatem, sed et privatorum plurimorum et universae rei publicae salutem maxime contineri. Quam ob rem pergite, ut facitis, adulescentes, atque in id studium, in quo estis, incumbite, ut et vobis honori et amicis utilitati et rei publicae emolumento esse possitis.'

Caput 6

Laudatio Turiae (ca. 5 a. Chr. n)

Argumentum

Haec inscriptio, scalpta circa annum 5 a. Chr. n, est laudatio funebris auctoris ignoti pro uxore sua. orationem Q. Lucretii Vespillonis pro uxore Turia fuisse Theodor Mommsen putavit.

Q. Lucretium proscriptum a triumviris uxor Turia inter cameram et tectum cubiculi abditum una conscia ancillula ab imminente exitio non sine magno periculo suo tutum praestitit singularique fide id egit, ut, cum ceteri proscripti in alienis et hostilibus regionibus per summos corporis et animi cruciatus uix euaderent, ille in cubiculo et in coniugis sinu salutem retineret. (Valerii Maximi factorum et dictorum memorabilium libri novem, 6.7.2)

Laudatio Turiae

[...] permansisti prob[a ...]

orbata es repente ante nuptiarum diem utroque parente in deserta solitudine una occisis. per te maxime, cum ego in Macedoniam provinciam issem, vir sororis tuae C. Cluvius in Africam provinciam, inulta non est relictas mors parentum. tanta cum industria munere es pietatis perfuncta efflagitando atque vindicando ut si praesto fuisset non amplius potuissemus. sed haec habes communia cum sanctissima femina sorore tua.

quae dum agitabas ex patria domo propter custodiam non cedisti; sumpto de nocentibus supplicio evestigio te in domum matris meae tulisti ubi adventum meum expectasti

temptatae deinde estis ut testamentum, quo nos eramus heredes, ruptum diceretur coemptione facta cum uxore; ita necessario te cum universis patris bonis in tutelam eorum qui rem agitabant reccidisse; sororem omnino eorum

bonorum fore expertem quod emancupata esset Cluvio. qua mente ista acceperis, qua praesentia animi restiteris, etsi afui, conpertum habeo. veritate caussam communem tutata es testamentum ruptum non esse ut uterque potius hereditatem teneremus quam omnia bona sola possideres; certa quidem sententia te ita patris acta defensuram ut, si non optinuisses, partituram cum sorore te adfirmares; nec sub condicionem tutelae legitimae venturam quouis per legem in te ius non esset, neque enim familiae gens ulla probari poterat quae te id facere impediret; nam etsi patris testamentum ruptum esset tamen iis qui intenderent non esse id ius quia gentis eiusdem non essent

cesserunt constantiae tuae neque amplius rem sollicitarunt. quo facto officii in patrem, pietatis in sororem, fidei in nos patrocinium succeptum sola peregisti. rara sunt tam diuturna matrimonia finita morte, non divertio interrupta; contigit nobis ut ad annum XXXXI sine offensa perduceretur. utinam vetusta coniunctio habuisset mutationem vice mea qua iustius erat cedere fato maiorem.

domestica bona pudicitiae, opsequi, comitatis, facilitatis, lanificii studii, religionis sine superstitione, ornatus non conspiciendi, cultus modici cur memorem, cur dicam de caritate, familiae pietate, cum aequae matrem meam ac tuos parentes colueris, non alia mente illi quam tuis curaveris, cetera innumerable habueris communia cum omnibus matronis dignam famam colentibus? propria sunt tua quae vindico ac paucae uxores in similia inciderunt ut talia paterentur et praestarent quae rara ut essent propitia fortuna cavit.

omne tuum patrimonium acceptum ab parentibus communi diligentia conservavimus; neque enim erat acquirendi tibi cura quod totum mihi tradisti. officia ita partiti sumus ut ego tutelam tuae fortunae gererem, tu meae custodiam sustineres. multa de hac parte omittam ne tua propria mecum communicem. satis sit hoc mihi tuis de sensibus indicasse. liberalitatem tuam cum plurimis necessariis tum praecipue pietati praestitisti [...] licet quis alias nominaverit, unam dumtaxat simillimam tui [...] habuisti sororem tuam nam propinquas vestras dignas eiusmodi [...] beneficiis domibus vestris apud nos educavistis. eadem ut condiciones aptas familiae vestrae consequi possent, dotes parastis, quas quidem a vobis constitutas communi consilio ego et C. Cluvius excepiimus et probantes sensus vestros, ne vestro patrimonio vos multaretis, nostram rem familiarem subdidimus vestrae nostraque bona in dotes dedimus. quod non venditandi nostri causa memoravi sed ut illa consilia vestra concepta pia liberalitate honori nos duxisse constaret exequi de nostris. multa alia merita tua praetermittenda mihi sunt

varia et ampla subsidia fugae meae praestitisti, ornamentis me instruxisti cum omne aurum margaritaque corpori tuo accommodata tradidisti mihi et subinde familia, nummis, fructibus deceptis nostrorum adversariorum custodibus apsentiam meam locupletasti. publicatis bonis repetitis, quod ut

conarere virtus tua te hortabatur, mira pietas tua me munibat clementia eorum contra quos ea parabas; nihilo minus tamen vox tua est firmitate animi emissa.

agmen conlectum ex repertis hominibus a Milone, quocius domus emptione potitus eram cum ille fuisset exul, belli civilis occasionibus inrupturum et direpturum fortiter reiecisti et defendisti domum nostram [—]

iure Caesar dixit tibi acceptum esse referendum extare adhuc me patriae redditum a se, nam nisi parasses quod servaret cavens saluti meae inaniter opes suas polliceretur. ita non minus pietati tuae quam Caesari me debeo.

quid ego nunc interiora nostra et recondita consilia sermonesque arcanos eruam? ut repentinis nuntiis ad praesentia et inminentia pericula evocatus tuis consiliis conservatus sim ut neque audacius experiri casus temere passa sis et modestiora cogitanti fida receptacula pararis sociosque consiliorum tuorum ad me servandum delegeris sororem tuam et virum eius C. Cluvium coniuncto omnium periculo; infinita sint si attingere coner. sat sit mihi tibi que salutariter me latuisse.

acerbissimum tamen in vita mihi accidisse tua vice fatebor reddito me iam cive patriae beneficio et iudicio apsentis Caesaris Augusti quom abs te [—] de restitutione mea M. Lepidus conlega praesens interpellaretur et ad eius pedes prostrata humi non modo non adlevata, sed traducta et indignum in modum rapsata, livoribus corporis repleta, firmissimo animo eum admone- res edicti Caesaris cum gratulatione restitutionis meae atque vocibus etiam contumeliosis et crudelibus exceptis vulneribus palam conquereris ut auctor meorum periculorum notesceret. quoi nocuit mox ea res.

quid hac virtute efficacius, praebere Caesari clementiae locum et cum custodia spiritus mei notare inportunam crudelitatem Lepidi firma tua patientia

sed quid plura? parcamus orationi quae debet et potest esse brevis ne maxuma opera tractando parum digne peragamus. quom pro maxumo documento meritorum tuorum oculis omnium praeferam titulum salutis meae.

pacato orbe terrarum restituta re publica quieta deinde nobis et felicia tempora contigerunt. fuerunt optati liberi quos aliquamdiu sors nobis inviderat. si fortuna procedere esset passa sollemnis inserviens quid utrique nostrum defuit? procedens alias spem finiebat. quid agitaveris propterea quaeque ingredi conata sis, fors sit an in quibusdem feminis conspicua et memorabilia, in te quidem minime admiranda conlata virtutibus ceteris omittam.

diffidens fecunditati tuae et dolens orbitate mea ne tenendo in matrimonio te spem habendi liberos deponerem atque eius caussa essem infelix, de divertio elocuta es vocuamque domum alterius fecunditati te tradituram, non alia mente nisi ut nota concordia nostra tu ipsa mihi dignam et aptam condicionem quaereres pararesque ac futuros liberos te communes proque tuis habituram adfirmares, neque patrimoni nostri quod adhuc fuerat commune

separationem facturam, sed in eodem arbitrio meo id et si vellem tuo ministerio futurum; nihil seiunctum, nihil separatum te habituram, sororis socrusve officia pietatemque mihi dehinc praestituram.

fatear necessest adeo me exarsisse ut excesserim mente, adeo exhorruisse conatus tuos ut vix redderem mihi. agitari divertia inter nos ante quam nobis fato dicta lex esset, posse te aliquid concipere mente quare vivo me desineres esse mihi uxor cum paene exule me vita fidissima permansisses!

quae tanta mihi fuerit cupiditas aut necessitas habendi liberos ut propterea fidem exuerem, mutarem certa dubiis? sed quid plura? cedens mihi mansisti apud me; neque enim cedere tibi sine dedecore meo et communi infelicitate poteram.

tibi vero quid memorabilius quam inserviando mihi consilium cepisse ut, quom ex te liberos habere non possem, per te tamen haberem et diffidentia partus tui alterius coniugio parares fecunditatem?

utinam patiente utriusque aetate procedere coniugium potuisset donec elato me maiore, quod iustius erat, suprema mihi praestares; ego enim superstite te excederem, orbitate filia mihi supstituta.

praecucurristi fato, delegasti mihi luctum desiderio tui nec liberos futuros me miserum reliquisti. flectam ego quoque sensus meos ad iudicia tua.

omnia tua cogitata praescripta cedant laudibus tuis ut sint mihi solacia ne nimis desiderem quod immortalitati ad memoriam consecratum est. fructus vitae tuae non derunt mihi. occurrente fama tua firmatus animo atque doctus actis tuis resistam fortunae quae mihi non omnia eripuit, sed cum laudibus crescere tui memoriam passa est. sed quod tranquilli status erat mihi tecum, amisi, quam speculatricem et propugnatricem meorum periculorum cogitans calamitate frangor nec permanere in promisso possum.

naturalis dolor extorquet constantiae vires; maerore mensor et quibus animum firmabam in necutro mihi consto; repetens pristinos casus meos futurosque eventus cogitans concido. mihi tantis talibusque praesidiis orbatus, intuens famam tuam non tam constanter patiendo haec quam ad desiderium luctumque reservatus videor.

ultimum huius orationis erit omnia meruisse te neque omnia contigisse mihi ut praestarem tibi. legem habui mandata tua; quod extra mihi liberum fuerit, pr[a]estabo.

te Di Manes tui ut quietam patiantur atque ita tueantur opto.

Caput 7

Lucius Annaeus Seneca maior (ca. 54 a. Chr. n. – ca. 39 a. D)

L. Annaei Senecae Maioris controversiarum liber primus

L. ANNAEI SENECAE MAIORIS CONTROVERSIARVM LIBER PRIMVS

Seneca Novato, Senecae, Melae filiis salutem

Exigitis rem magis iucundam mihi quam facilem; iubetis enim quid de his declamatoribus sentiam, qui in aetatem meam inciderunt, indicare et si qua memoriae meae nondum elapsa sunt ab illis dicta colligere, ut, quamvis notitiae vestrae subducti sint, tamen non credatis tantum de illis sed et iudicetis.

Est, fateor, iucundum mihi redire in antiqua studia melioresque ad annos respicere et vobis querentibus, quod tantae opinionis viros audire non potueritis, detrahere temporum iniuriam. sed cum multa iam mihi ex me desideranda senectus fecerit, oculorum aciem retuderit, aurium sensum hebetaverit, nervorum firmitatem fatigaverit, inter ea quae rettuli memoria est, res ex omnibus animi partibus maxime delicata et fragilis, in quam primam senectus incurrit. hanc aliquando in me floruisse, ut non tantum ad usum sufficeret sed in miraculum usque procederet, non nego; nam et duo milia nominum recitata, quo erant ordine dicta, reddebam, et ab his, qui ad audiendum praeceptorem meum convenerant, singulos versus a singulis datos, cum plures quam ducenti efficerentur, ab ultimo incipiens usque ad primum recitabam. nec ad complectenda tantum quae vellem velox mihi erat memoria sed etiam ad continenda quae acceperam solebat bonae fidei esse. nunc iam aetate quassata et longa desidia, quae iuvenilem quoque animum dissolvit, eo perducta est, ut, etiamsi potest aliquid praestare, non possit promittere: diu ab illa nihil repetivi. nunc quia iubetis, quid possit experiar et illam omni cura

scrutabor; ex parte enim bene spero, nam quaecumque apud illam aut puer aut iuvenis deposui, quasi recentia aut modo audita sine cunctatione profert; at si qua illi intra proximos annos commisi, sic perdidit et amisit, ut, etiam si saepius ingerantur, totiens tamen tamquam nova audiam. ita ex memoria mea quantum vobis satis sit superest; neque enim de his me interrogatis, quos ipsi audistis, sed de his, qui ad vos usque non pervenerunt.

Fiat quod vultis: mittatur senex in scholas, illud necesse est impetrem, ne me quasi certum aliquem ordinem velitis sequi in contrahendis quae mihi occurrent; necesse est enim per omnia studia mea errem et passim quidquid obvenerit adprehendam. controversiarum sententias fortasse pluribus locis ponam in una declamatione dictas; non enim, dum quaero aliquid, invenio, sed saepe quod quaerenti non comparuit, aliud agenti praesto est; quaedam vero, quae obversantia mihi et ex aliqua parte se ostendentia non possum occupare, eadem securo et reposito animo subito emergunt. aliquando etiam seriam rem agenti et occupato sententia diu frustra quaesita intempestive molesta est. necesse est ergo me ad delicias componam memoriae meae, quae mihi iam olim precario paret.

Facitis autem, iuvenes mei, rem necessariam et utilem, quod non contenti exemplis saeculi vestri priores quoque vultis cognoscere; primum quia, quo plura exempla inspecta sunt, plus in eloquentiam proficitur. non est unus, quamvis praecipuus sit, imitandus, quia numquam par fit imitator auctori. haec rei natura est: semper citra veritatem est similitudo. deinde, ut possitis aestimare, in quantum cotidie ingenia decrescant et nescio qua iniquitate naturae eloquentia se retro tulerit. quidquid Romana facundia habet, quod insolenti Graeciae aut opponat aut praeferat, circa Ciceronem effloruit; omnia ingenia, quae lucem studiis nostris attulerunt, tunc nata sunt. in deterius deinde cotidie data res est sive luxu temporum, nihil enim tam mortiferum ingeniis quam luxuria est, sive, cum pretium pulcherrimae rei cecidisset, translatus est omne certamen ad turpia multo honore quaestuque vigentia, sive fato quodam, cuius maligna perpetuaque in rebus omnibus lex est, ut ad summum perducta rursus ad infimum velocius quidem quam ascenderant relabantur.

Torpent ecce ingenia desidiosae iuventutis, nec in unius honestae rei labore vigilatur: somnus languorque ac somno et languore turpior malarum rerum industria invasit animos; cantandi saltandique obscena studia effeminatos tenent; capillum frangere et ad muliebres blanditias extenuare vocem, mollitia corporis certare cum feminis et immundissimis se excolere munditiis nostrorum adulescentium specimen est. quis aequalium vestrorum quid dicam satis ingeniosus, satis studiosus, immo quis satis vir est? emolliti enervesque quod nati sunt inviti manent, expugnatores alienae pudicitiae, neglegentes suae. in hos ne dii tantum mali ut cadat eloquentia; quam non mirarer, nisi animos,

in quos se conferret, eligeret. erratis, optimi iuvenes, nisi illam vocem non M. Catonis sed oraculi creditis; quid enim est oraculum? nempe voluntas divina hominis ore enuntiata; et quem tandem antistitem sanctiorem sibi invenire divinitas potuit quam M. Catonem, per quem humano generi non praeciperet sed convicium faceret? ille ergo vir quid ait? 'orator est, Marce fili, vir bonus dicendi peritus.' ite nunc et in istis vulsis atque epolitis et nusquam nisi in libidine viris quaerite oratores. merito talia habent exempla qualia ingenia. quis est qui memoriae studeat? quis est qui non dico magnis viribus sed suis placeat? sententias a disertissimis viris factas facile in tanta hominum desidia pro suis dicunt et sic sacerrimam eloquentiam, quam praestare non possunt, violare non desinunt.

Eo libentius quod exigitis faciam et quaecumque a celeberrimis viris facunde dicta teneo, ne ad quemquam privatim pertineant, populo dedicabo. ipsis quoque multum praestaturus videor, quibus oblivio imminet, nisi aliquid, quo memoria eorum producat, posteris traditur. fere enim aut nulli commentarii maximorum declamatorum extant aut, quod peius est, falsi. itaque, ne aut ignoti sint aut aliter quam debent noti, summa cum fide suum cuique reddam.

Omnes autem magni in eloquentia nominis excepto Cicerone videor audisse. ne Ciceronem quidem aetas mihi eripuerat sed bellorum civilium furor, qui tunc orbem totum pervagabatur, intra coloniam meam me continuit; alioqui in illo atrio, in quo duos grandes praetextatos ait secum declamare, potui adesse illudque ingenium, quod solum populus Romanus par imperio suo habuit, cognoscere et, quod vulgo aliquando dici solet sed in illo proprie debet, potui vivam vocem audire.

Declamabat autem Cicero non quales nunc controversias dicimus, ne tales quidem quales ante Ciceronem dicebantur, quas thesis vocabant. hoc enim genus materiae, quo nos exercemur, adeo novum est, ut nomen quoque eius novum sit. controversias nos dicimus: Cicero causas vocabat. hoc vero alterum nomen Graecum quidem, sed in Latinum ita translatum, ut pro Latino sit, 'scholastica', controversia multo recentius est, sicut ipsa 'declamatio' apud nullum antiquum auctorem ante Ciceronem et Calvum inveniri potest, qui declamationem a dictione distinguit; ait enim declamare iam se non mediocriter, dicere bene; alterum putat domesticae exercitationis esse, alterum verae actionis. modo nomen hoc prodiit, nam et studium ipsum nuper celebrari coepit. ideo facile est mihi ab incunabulis nosse rem post me natam.

In aliis autem an beneficium vobis daturus sim, nescio; in uno accipio: Latronis enim Porcii, carissimi mihi sodalis, memoriam saepius cogar retractare et a prima pueritia usque ad ultimum eius diem perductam familiarem amicitiam cum voluptate maxima repetam. nihil illo viro gravius, nihil suavius, nihil eloquentia dignius. nemo plus ingenio suo imperavit, nemo plus indulsit.

in utramque partem vehementi viro modus deerat: nec intermittere studium sciebat nec repetere. cum se ad scribendum concitaverat, iungebantur noctibus dies et sine intervallo gravius sibi instabat nec desinebat nisi defecerat. rursus cum se remiserat, in omnes lusus, in omnes iocos se resolvebat. cum vero se silvis montibusque tradiderat, in silvis ac montibus natos homines illos agrestis laboris patientia et venandi sollertia provocabat et in tantam perveniebat sic vivendi cupiditatem, ut vix posset ad priorem consuetudinem retrahi. at cum sibi iniecerat manum et se blandienti otio abduxerat, tantis viribus incumbere in studium, ut non tantum nihil perdidisse sed multum adquisisse desidia videretur.

(...)

Sed iam non sustineo diutius vos morari: scio quam odiosa res mihi sit Circensibus pompa. Ab ea controversia incipiam quam primam Latronem meum declamasse memini admodum iuvenem in Marulli schola, cum iam coepisset ordinem ducere.

Patruus abdicans

Liberi parentes alant aut vinciantur.

Duo fratres inter se dissidebant; alteri filius erat. Patruus in egestatem incidit; patre vetante adulescens illum aluit; ob hoc abdicatus tacuit. Adoptatus a patruo est. Patruus accepta hereditate locuples factus est. Egere coepit pater: vetante patruo alit illum. Abdicatur.

PORCI LATRONIS. Quid mihi obicis? puto luxuriam: quidquid umquam inmodesta largitione effudimus, id omne †consumatur† in alimentum duorum senum.

Cum vetaret me pater, aiebat: 'ipse mihi, si egerem, alimenta non daret.'

Eo iam perductus erat ut omnem spem ultimorum alimentorum in ea domo poneret in qua habebat et abdicatum et inimicum.

Ecce oppresserit mors egentem: quid facturus es? pluris tibi frater effe-rendus quam alendus est.

Quisquis rogatus est, ait: 'quid porro? tam locuples frater alere non potest?'

Miserrimus senex divitiis tuis etiam blandimentum in stipem perdidit.

'Ipse' inquit 'me ali vetuit.' Imitationem alienae culpa innocentiam vocas?

Ne eo quidem aestimas quanta ista crudelitas sit, quod, si quis fratrem non alit, ne a filio quidem alendus est?

Quid adoptionem iactas? tunc ad te veni cum haberem divitem patrem.

Parcius, quaeso, patres: praesentes habemus deos.

Scis tuto te facere: etiamsi abdicaveris, alam.

Fatendum est crimen meum: tardius miseritus sum; itaque do poenas: egeo.

Parentibus meis, cum in cetera odium sit, tantum in meam notam convenit.

O felix spectaculum si vos in gratiam possum reducere: faciamque hoc, vultus quoque vestri hortantur. Surgite patres, adeste iudices: alter mihi ex parentibus servatus, alter servandus est. Porrigite mutuas in gratiam manus; me foederi medium pignus addite: inter contententes duos medius elidor.

Ergo fame morientem videbo per cuius cineres iuraturus sum?

Omnis instabilis et incerta felicitas est: quis crederet iacentem supra crepidinem Marium aut fuisse consulem aut futurum? Quid porro tam longe exempla repeto, tamquam domi desit? qui illum vidit quid non timendum felicibus putat, quid desperandum infelicibus?

IUNI GALLIONIS Ego indicabo cur me abdices: tu indica cur adoptaveris.

Quae iam accedunt nova? Equidem illud non miror, quod misericordia obicitur: illud miror, quod hic obicit; sic enim me gessi ut hoc crimine duos patres obligarem. Uterque me amat, uterque ali miser desiderat, uterque prohibet. Nec secum nec cum fortuna bene convenit. Conponite aliquando bonos quidem sed contumaces viros. Uter discordiae causam praebuerit nolite a me exigere: uterque patruus est, uterque pater est.

Transit ad istum fratris sui et fortuna et animus. Misericors sum: non mutassem patrem si naturam mutare potuissem!

P. ASPRENATIS Fortuna lex est praestare quae exegeris. Miserere: mutabilis est casus; dederunt victis terga victores et quos provexerat fortuna destituit. Quid referam Marium sexto consulatu Carthagini mendicantem, septimo Romae imperantem? Ne circa plura instabilis fortunae exempla te mittam, vide quis alimenta rogetur et quis roget.

IUNI OTHONIS patris Time mutationem: et ille nihil prius ex bonis quam filium perdidit.

ARELLI FUSCI patris Ecquid aperis mihi penates tuos? Non sum hospes gravis, unum senem adduco: hoc tibi vitio, pater, placui. Venit ignotus senex; volo transire tacentem; per patrem rogat. Ergo aliquis peribit fame qui filium suum optat superstitem?

Quid hoc esse dicam quod me tam periculose abdicant? quod totiens isti fortunam mutant quotiens ego patrem? Redite in gratiam: inter funestas acies

armatae manus in foedus porriguntur. Perierat totus orbis nisi iram finiret misericordia. Aut si tam pertinacia placent odia, parcite: iactatus inter duos patres, utriusque filius, semper tamen felicioris abdicatus, positus inter duo pericula, quid faciam?

Qui alunt abdicantur, mendicant qui non alunt.

Illud tamen, pater, deos testor: divitem te relinquo.

CESTI PII Tali me operi praeparaveram: volebam fratres in gratiam reducere. Hoc tu obicis? At nisi impetravero ut boni fratres sint, impetrabo ne mali patres sint? Uterque me amavit, uterque pro me vota fecit; quantum est si dixerō: 'uterque me aluit'? Quae causa fuerit discordiae, nescio; timeo ne iste prior iniuriam fecerit qui prior egere coepit.

Quid obicis, pater? misericordiam? Scio quendam in hac civitate propter istud crimen adoptatum. 'Fratrem' inquit 'alere noluit.' †Invenisti quod possem defendere.† Possum liberos tollere ut primum hoc illis narrem, avum illorum fame perisse?

Non fefelli te qualis essem: scivisti cum adoptares.

Bis abdicatus sum: volo utramque causam meam agere, neutram per me volo; adsit mihi altus: semper causa mea habebit advocatum patrem.

Alter alterum amet: uterque me amavit. Vis illum veras poenas dare? sentiat quam bono fratri iniuriam fecerit.

POMPEI SILONIS De patre vestro merui bene, quamquam eum per aetatem nosse non possum; sed habet et ille beneficium meum: duos eius filios alui. Surge, infelix senex. Quid? putatis illum flere quod eget? immo quod abdicavit, quod non aluit.

ARGENTARI Vides enim, liberalis in domo tua esse coepi! Ille propter me duxit uxorem, cum fortasse iuvenem adoptare posset. Haec abdicantis fuere verba: 'i ad illum quem magis amas quam patrem.' Non omnibus imperiis patris parendum est.

Nihil in te novi facio: scis me et priori patri non paruisse.

Venit immissa barba capilloque deformi, non senectute sed fame membris trementibus, summissa et tenui atque elisa ieiunio voce, ut vix exaudiri posset, introrsus conditos oculos vix allevans: alui. Quomodo, quaeritis? quomodo istum.

CORNELI HISPANI Puta me hodie non abdicari, sed adoptari. Volo quaedam futuro praedicere patri: Hic quem vis adoptare inimicum patris sui invito patre aluit. Reliquit aequo animo beatam domum, ut cum mendico viveret. Noveris oportet hoc eius vitium: ad praestandam calamitosis misericordiam contumax est.

Nec tamen habeo quod de hoc vitio meo queri possim: hoc inveni patrem, hoc perdidit. Quam multi patres optant similem filium! bis abdicor.

Homo est: non vis alam hominem? Civis est: non vis alam civem? Amicus est: non vis alam amicum? Propinquus est: non vis alam propinquum? Sic pervenitur ad patrem. Homo est, civis est, amicus est, propinquus est; ista condicione ergo non erit vitium porrexisse stipem nisi dixerero: 'pater est.'

VIBI GALLI Circumibo tecum, pater, aliena limina; ostendam omnibus et me, qui alimenta dedi, et te, qui negasti.

ROMANI HISPONIS Scio, pater, melius esse quod tu dicis: istud ego si possem, numquam abdicatus essem. Fateor, vitium est: hoc quoque in me prior emendare voluit pater nec potuit. Impulisti me in fraudem: qui me abdicabat aiebat: 'non oportebat fieri,' tu dicebas oportere, tibi credidi.

'Non dedit' inquit 'mihi alimenta': defuerunt tibi? Quisquis alimenta a mendico rogatus est, nihil amplius quam monstrat: 'i ad fratrem, i ad filium.'

Iam quidam nobis eandem fortunam precantur. Crede mihi, sacra populi lingua est.

ALBUCCI SILI Tollite vestras divitias, quas huc atque illuc incertae fortunae fluctus appellet; redite in gratiam: innocens sum.

Pars altera.

VALLI SYRIACI Crescere ex mea proposuit invidia: sequemur senes quo vocat ambitio iuvenilis et contionem illi praebebimus? Melius se potest iactare quam defendere. Ecquid iustus metus meus est, ne heredem ingratum scribam, inimicum relinquam?

Inter cetera quae mihi cum inimico fateor esse communia et hoc est: infelicissimam ambo et tristissimam egimus vitam, excepto uno quod alter alterum egentem vidimus.

Proici me adiectis verborum contumeliis iussit: ad caelum manus sustulit, fassus huius se spectaculi debitorem, et tunc primum fratri vitam precatus est. Laetitiam parati patrimonii ut ex tanto calamitatum stupore nullam percepi, nisi quod isti daturus omnia eram, illi negaturus.

Liquet nobis deos esse: qui non aluit eget, qui in domum suam fratrem non recepit in publico manet.

Aequavit iam potentiam meam cum illius potentia fortuna, nisi quod haec prior facere non possum.

Adoptavi te cum abdicatus es: cum adoptas abdicor.

VIBI RUFI Cum egerem, aiebam: 'satis se vindicavit, quod a dispensatore locupletis inimici consors modo omnis fortunae diurnum petam.'

MARULLI Ille vitam audebit rogare, qui mori malet quam sua verba sibi dici? Multis debeo misericordiam, multis tuli. Quisquis est qui me ulla calamitate similem effingit, perinde habeo ac si gradu cognationis attingat. Scio quam acerbum sit supplicare exteris; scio quam grave sit repelli a domesticis; scio quam crudele sit cotidie et mortem optare et vitam rogare. Etiamsi tu non odisti eum qui mihi fecit iniuriam, ego odi eum qui fecit tibi.

Divisio. Divisio controversiarum antiqua simplex fuit; recens utrum subtilior an tantum operosior sit ipsi aestimabitis: ego exponam quae aut veteres invenerunt aut sequentes adstruxerunt.

Latro illas quaestiones fecit: divisit in ius et aequitatem, an abdicari possit, an debeat.

An possit abdicari, sic quaesit: an necesse fuerit illum patrem alere, et ob id abdicari non possit quod fecit lege cogente.

Hoc in has quaestiones divisit: an abdicatus non desinat filius esse; an is desinat qui non tantum abdicatus sed etiam ab alio adoptatus est. Etiamsi filius erat, an quisquis patrem non aluit puniatur, tamquam aeger, vinctus, captus; an aliquam filii lex excusationem accipiat; an in hoc accipere potuerit.

An abdicari debeat, per haec quaesit: an, etiamsi ille indignus fuit qui aleretur, hic tamen recte fecerit qui aluit; deinde an dignus fuerit qui aleretur.

Novi declamatores Graecis auctoribus adiecerunt primam illam quaestionem: an adoptatus abdicari possit. Hac Cestius usus est. Adiecit quaestionem alteram: an, si abdicari possit etiam adoptatus, possit ob id vitium quod antequam adoptaretur notum fuit adoptanti. Haec autem ex aequitatis parte pendet et tractatio magis est quam quaestio.

Gallio quaestionem primam Latronis duplicavit sic: licuit mihi alere etiam te vetante; deinde non licuit non alere.

In priore parte hoc vindicavit, non posse filium ob id abdicari quod esset suae potestatis; nulli autem interdicti misericordia: Quid si flere me vetes cum vidi hominem calamitosum? quid si vetes propter aliquod honestum factum periclitanti favere? Adfectus nostri in nostra potestate non sunt. Quaedam iura non scripta, sed omnibus scriptis certiora sunt: quamvis filius familiae sim, licet mihi et stipem porrigere mendico et humum cadaveri inicere. Iniquum est conlapsis manum non porrigere: commune hoc ius generis humani est. Nemo invidiosum ius postulat quo alteri profuturus est.

Latro illud vehementer pressit: Non feci ratione, adfectu victus sum. Cum vidissem patrem egentem, mens non constitit mihi; quid vetueris nescio. Hoc aiebat non esse tractandum tamquam quaestionem; esse tamen potentius quam ullam quaestionem.

Fuscus Arellius pater hoc movit in ultimo tamquam quaestionem: putavi te, quamvis vetares, nihilominus velle ali fratrem: eo vultu vetabas aut mihi ita videbaris.

Cestius audacius; non fuit contentus dicere: 'putavi velle te,' adiecit: 'voluisti et hodie quoque vis,' et sua figura dixit omnia propter quae velle deberet. 'Quare ergo abdicas? puto, indignaris praereptum tibi officium.'

Latro colorem simplicem pro adolescente introduxit: habere non quo excuset, sed quo glorietur. Non potui, inquit, sustinere illud durum spectaculum. Offensam mihi putas tantum excidisse? mens excidit, non animus mihi constitit, non in ministerium sustinendi corporis suffecerunt pedes, oculi subita caligine obtorpuerunt: alioqui ego, si tunc meae mentis fuisset, expectassem dum rogarer?

Fuscus illum colorem introduxit, quo frequenter uti solebat, religionis: movit, inquit, me natura, movit pietas, movit humanorum casuum tam manifesto approbata exemplo varietas. Stare ante oculos Fortuna videbatur et dicere talia: esuriunt qui suos non alunt.

Albucius hoc colore: accessit, inquit, ad me pater, nec summissis verbis locutus est; non rogavit, sciit quomodo agendum esset cum filio: alere me iussit; recitavit legem, quam ego semper scriptam etiam patruo putavi. Et deinde dixit: praestiti non quantum patri praestare debui, sed quantum vetanti subripere potui.

Blandus colore diverso: Venit subito deformis squalore, lacrimis. O graves, Fortuna, vices tuas! Ille dives modo superbus rogavit alimenta, rogavit filium suum, rogavit abdicatum suum. Interrogas quam diu rogaverit? Ne di istud nefas patiantur, ut diu rogaverit; diutius tamen quam tu. Quaeritis quid fecerim? quod solebam.

Silo Pompeius hoc colore: Movit, inquit, me quod nihil suo iure, nihil pro potestate, quod tamquam patruus accessit. Ego vero non expectavi verba, non preces: complexus sum et osculatus sum patrem, dedi alimenta. Hoc unum crudeliter feci, quod dixi fratrem dedisse: non alere sed exprobrare visus sum.

Triarius hoc colore: timui, inquit, si non aluisset, ne abdicarer a patre; sciebam quomodo illi placuissem.

Argentarius hoc colore: Accessit, inquit, ad me pater obrutus sordibus, tremens deficientibus membris; rogavit alimenta. Interrogo vos, iudices, quid me, haec si fiant, facere oporteat. Nam istum non interrogo: scit quid facturus sim. Num patiemini ut alteri patri faciam iniuriam, alteri invidiam? Cum

vetuisset me alimenta praestare, si qua est fides, non putavi illum ex animo vetare; lenocinatur, inquam, gloriae meae, ut videar patrem etiam prohibitus aluisse.

Marullus novo colore egit: Cecidit in pedes meos senex squalidus barba capilloque. Novit, inquam, nescio qui iste misericordiam meam. Adlevavi, cum ignorarem quis esset: vultis repellam quod pater est?

Cestius hoc colore: Haec mecum cogitavi: pater meus eget; egentem videt frater: non miseretur, non praestat alimenta; hoc est, inquam, non vult eripere filio officium, scit in hac fortuna meorum has iam meas esse partes. Hoc peccavi, quod non ultro ad patrem accessi; sed aiebam: nolo huic quicquam amplius praestare quam illi praestiti: non expectavi donec patruus ad me veniret? et nunc expectabo. Venit ad me pater: quid habui facere? perducere illum ad patruum? Non feci. Merito irascitur; potuit enim, si aluisset, levare quidem fortunam fratris, sed causam adgravare.

Buteonis colorem non probabat Latro: praestitisse se dixit exiguum, tantum quo spiritum posset producere; et cum descripsisset pallorem eius ac maciem, adiecit: apparet illum ab inimicis ali. Hunc colorem cum improbaret Latro hac sententia usus est: non est, inquit, abdicato quicquam ex gloria criminis sui detrahendum.

Hispanus hunc colorem venustius; nam et miserationi eius qui non benignissime alitur adiecit aliquid et pietati suae nihil detraxit: Quomodo autem, inquit, illum alo? exiguos furtive cibos mitto, et si quid de mensa mea detrudere potui, famelico seni porrigo. Non credis, qui scis quomodo te aluerim?

Colorem ex altera parte, quae durior est, Latro aiebat hunc sequendum, ut gravissimarum iniuriarum inexorabilia et ardentia induceremus odia Thyesteo more; aiebat patrem non irasci tantum debere sed furere. Ipse in declamatione usus est summis clamoribus illo versu tragico: 'cur fugis fratrem? scit ipse.'

Hunc colorem secutus Syriacus Vallius durum sensum videbatur non dure posuisse in narratione sic: infelicissimam ambo et tristissimam egimus vitam, excepto uno quod alter alterum egentem vidimus. Aequè efficaciter odium videbatur expressisse fratrum hac sententia: vos, iudices, audite quam valde egerim: fratrem rogavi.

Hanc partem memini apud Cestium declamari ab Alfio Flavio, ad quem audiendum me fama perduxerat; qui cum praetextatus esset, tantae opinionis fuit ut populo Romano puer eloquentia notus esset. Semper de illius ingenio Cestius et praedicavit et timuit: aiebat tam immature magnum ingenium non esse vitale; sed tanto concursu hominum audiebatur ut raro auderet post illum Cestius dicere. Ipse omnia mala faciebat ingenio suo; naturalis tamen illa vis eminebat, quae post multos annos, iam et desidia obruta et carminibus ener-

vata, vigorem tamen suum tenuit. Semper autem commendabat eloquentiam eius aliqua res extra eloquentiam: in puero lenocinium erat ingenii aetas, in iuvene desidia.

Hic cum declamaret partem abdicantis, hanc summis clamoribus dixit sententiam: Quis es tu qui de facto patrum sententiam feras? ille tunc peccavit, tu nunc peccas. Ad te arbitrum odia nostra non mittimus: iudices habemus deos. Et illam sententiam: Audimus fratrum fabulosa certamina et incredibilia nisi nos fuisset: impias epulas, detestabili parricidio fugatum diem: hoc uno modo iste frater a fratre ali meruit. Quam innocenter me contra parricidium vindico! filium illi suum reddo.

Cestius hunc colorem tam strictum non probavit, sed dixit temperandum esse, et ipse hoc colore usus est, quem statim a principio induxit: Miratur aliquis quod, cum duo gravissimam acceperimus iniuriam, ego et filius, ego solus irascor? Non est quod miretur: iam filio satisfactum est. Debuisti, inquit, me rogare ut ipse praestarem, debuisti illum ad me perducere, debuisti reconciliationem temptare, non famam pietatis ex nostra captare discordia. Fortasse ego cum egerem fratrem rogassem si tu non fuisses; fortasse ille me rogasset si tu non fuisses; poterit nobis convenire si non fuerit in medio quem potius miseri contumaces rogent.

Hermagoras in hac controversia transit a prooemio in narrationem eleganter, rarissimo quidem genere, ut in eadem re transitus esset, sententia esset, schema esset, sed, ut Latroni placebat, schema quod vulnerat, non quod titillat: * * *

Ex altera parte transit a prooemio in narrationem Gallio et ipse per sententiam sic: quidni filium mihi nolim cum isto communem esse, cum quo utinam communem nec patrem habuissem?

Diocles Carystius illum sensum a Latinis iactatum dixit brevissime, rarissimo genere, quo duobus sententia verbis consummatur (nec enim paucioribus potest): * * *

Euctemon, levis declamator sed dulcis, dixit nove et amabiliter illum aequae ab omnibus vexatum sensum, quo reconciliatio fratrum temptatur: * * *

Caput 8

Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus (10 a. Chr. n. – 54 a. D)

Senatus consultum Claudianum (oratio Claudii) de iure honorum Gallis dando (48 a. D)

... equidem primam omnium illam cogitationem hominum quam maxime primam occurruram mihi provideo deprecor ne quasi novam istam rem introduci exhorrescatis sed illa potius cogitetis quam multa in hac civitate novata sint et quidem statim ab origine urbis nostrae in quod formas statusque res publica nostra diducta sit

quondam reges tenuere urbem nec tamen domesticis successoribus eam tradere contigit; supervenere alieni et quidam externi ut Numa Romulo successerit ex Sabinis veniens, vicinus quidem, sed tunc externus; ut Anco Marcio Priscus Tarquinius. is propter temeratum sanguinem, quod patre Demaratho Corinthio natus erat et Tarquiniensi matre, generosa, sed inopi, ut quae tali marito necesse habuerit succumbere, cum domi repelleretur a gerendis honoribus, postquam Romam migravit, regnum adeptus est. huic quoque et filio nepotivae eius (nam et hoc inter auctores discrepat) insertus Servius Tullius; si nostros sequimur, captivus natus Oresia, si Tuscos, Caeli quondam Vivennae sodalis fidelissimus omnisque eius casus comes, postquam varia fortuna exactus cum omnibus reliquis Caeliani exercitus Etruria excessit, montem Caelium occupavit et a duce suo Caelio ita appellatus mutatoque nomine (nam Tusce Mastarna ei nomen erat) ita appellatus est ut dixi, et regnum summa cum rei publicae utilitate optinuit. deinde postquam Tarquini Superbi mores invisi civitati nostrae esse coeperunt, qua ipsius, qua filiorum eius, nempe peritum est mentes regni et ad consules, annuos magistratus, administratio rei publicae translata est.

quid nunc commemorem dictaturae hoc ipso consulari imperium valentius repertum ad maiores nostros quo in asperioribus bellis aut in civile motu difficiliore uterentur? aut in auxilium plebis creatos tribunos plebei? quid a consulibus ad decemviros translatum imperium solutoque postea decemvirali regno ad consules rursus reditum? quid in pluris distributum consulare imperium tribunosque militum consulari imperio appellatos, qui seni et saepe octoni crearentur? quid communicatos postremo cum plebe honores, non imperii solum, sed sacerdotiorum quoque? iam si narrem bella, a quibus coeperint maiores nostri, et quo processerimus, vereor ne nimio insolentior esse videar et quaesisse iactationem gloriae prolati imperi ultra oceanum. sed illoc potius revertar. civitatem (...)

... potest. sane novo more et divus Augustus avonculus meus et patruus Tiberius Caesar omnem florem ubique coloniarum ac municipiorum, bonorum scilicet virorum et locupletium, in hac curia esse voluit. quid ergo? non Italicus senator provinciali potior est? iam vobis, cum hanc partem censurae meae adprobare coepero, quid de ea re sentiam, rebus ostendam. sed ne provinciales quidem, si modo ornare curiam poterint, reiciendos puto.

ornatissima ecce colonia valentissimaque Viennensium quam longo iam tempore senatores huic curiae confert! ex qua colonia inter paucos equestri ordinis ornamentum Lucium Vestinum familiarissime diligo et hodieque in rebus meis detineo, cuius liberi fruuntur quaeso primo sacerdotiorum gradu, postmodo cum annis promoturi dignitatis sui incrementa; ut dirum nomen latronis taceam et odi illud palaestricum prodigium, quod ante in domum consulatum intulit quam colonia sua solidum civitatis Romanae beneficium consecuta est. idem de fratre eius possum dicere, miserabili quidem indignissimoque hoc casu ut vobis utilis senator esse non possit (...)

tempus est, Tiberi Caesar Germanice, detegere te patribus conscriptis quo tendat oratio tua; iam enim ad extremos fines Galliae Narbonensis venisti (...)

tot ecce insignes iuvenes, quot intueor, non magis sunt paenitendi senatores quam paenitet Persicum, nobilissimum virum, amicum meum inter imagines maiorum suorum Allobrogici nomen legere. quodsi haec ita esse consentitis, quid ultra desideratis quam ut vobis digito demonstrem solum ipsum ultra fines provinciae Narbonensis iam vobis senatores mittere, quando ex Luguduno habere nos nostri ordinis viros non paenitet. timide quidem, patres conscripti, egressus adsueto familiaresque vobis provinciarum terminos sum, sed destrictae iam Comatae Galliae causa agenda est, in qua si quis hoc intuetur quod bello per decem annos exercuerunt divom Iulium idem opponat centum annorum immobilem fidem obsequiumque multis trepidis rebus nostris plus quam expertum. illi patri meo Druso Germaniam subigenti tutam quiete sua securamque a tergo pacem praestituerunt, et quidem cum a census novo tum opere et inadsueto Gallis ad bellum advocatus esset; quod

opus quam arduum sit nobis nunc cum maxime, quamvis nihil ultra quam ut publice notae sint facultates nostrae, exquiratur, nimis magno experimento cognoscimus.

(Textus: CIL XIII, n. 1668 (Epigraphik Datenbank Clauss/Slaby); <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Senatus/Claudia.htm>.)

Tacitus, annales (110–120 a. D) 11, 23–24

A. Vitellio L. Vipstano consulibus cum de supplendo senatu agitaretur primoresque Galliae, quae Comata appellatur, foedera et civitatem Romanam pridem adsecuti, ius adipiscendorum in urbe honorum expeterent, multus ea super re variusque rumor. et studiis diversis apud principem certabatur ad-severantium non adeo aegram Italiam ut senatum suppeditare urbi suae nequiret. suffecisse olim indigenas consanguineis populis nec paenitere veteris rei publicae. quin adhuc memorari exempla quae priscis moribus ad virtutem et gloriam Romana indoles prodiderit. an parum quod Veneti et Insubres curiam inruperint, nisi coetus alienigenarum velut captivitas inferatur? quem ultra honorem residuis nobilium, aut si quis pauper e Latio senator foret? op-pleturos omnia divites illos, quorum avi proavique hostilium nationum duces exercitus nostros ferro vique ceciderint, divum Iulium apud Alesiam obse-derint. recentia haec: quid si memoria eorum moreretur qui sub Capitolio et arce Romana manibus eorundem perissent satis; fruerentur sane vocabulo civitatis; insignia patrum, decora magistratuum ne vulgarent.

His atque talibus haud permotus princeps et statim contra disseruit et vocato senatu ita exorsus est: »maiores mei, quorum antiquissimus Clausus origine Sabina simul in civitatem Romanam et in familias patriciorum adscitus est, hortantur uti paribus consiliis in re publica capessenda, transferendo huc quod usquam egregium fuerit. neque enim ignoro Iulios Alba, Coruncanios Camerio, Porcios Tusculo, et ne vetera scrutemur, Etruria Lucaniaque et omni Italia in senatum accitos, postremo ipsam ad Alpem promotam ut non modo singuli viritim, sed terrae, gentes in nomen nostrum coalescerent. tunc solida domi quies et adversus externa floruimus, cum Transpadani in civitatem recepti, cum specie deductarum per orbem terrae legionum additis provincialium validissimis fesso imperio subventum est. num paenitet Balbos ex Hispania nec minus insignis viros e Gallia Narbonensi transivisse? manent posterius eorum nec amore in hanc patriam nobis concedunt. quid aliud exitio Lacedaemoniis et Atheniensibus fuit, quamquam armis pollerent, nisi quod victos pro alienigenis arcebant? at conditor nostri Romulus tantum sapientia valuit ut plerosque populos eodem die hostis, dein civis habuerit. advenae in nos regnaverunt; libertinorum filiis magistratus mandare non, ut plerique

falluntur, repens, sed priori populo factitatum est. at cum Senonibus pugnavimus; scilicet Vulsci et Aequi numquam adversam nobis aciem instruxere. capti a Gallis sumus; sed et Tuscis obsides dedimus et Samnitium iugum subiimus. ac tamen, si cuncta bella recenseas, nullum brevioris spatio quam adversus Gallos confectum; continua inde ac fida pax. iam moribus artibus adfinitatibus nostris mixti aurum et opes suas inferant potius quam separati habeant. omnia, patres conscripti, quae nunc vetustissima creduntur, nova fuere; plebei magistratus post patricios, Latini post plebeios, ceterarum Italiae gentium post Latinos. inveterascet hoc quoque, et quod hodie exemplis tuemur, inter exempla erit.«

Caput 9

C. Plinius Secundus (61 – ca. 113 a. D)

C. Plinii Secundi ep. 3, 13

C. Plinius Voconio Romano suo s.

Librum, quo nuper optimo principi consul gratias egi, misi exigenti tibi, missurus etsi non exegisses.

In hoc consideres velim ut pulchritudinem materiae ita difficultatem. In ceteris enim lectorem novitas ipsa intentum habet, in hac nota vulgata dicta sunt omnia; quo fit ut quasi otiosus securusque lector tantum elocutioni vacet, in qua satisfacere difficilius est cum sola aestimatur.

Atque utinam ordo saltem et transitus et figurae simul spectarentur! Nam invenire praeclare, enuntiare magnifice interdum etiam barbari solent, dispo-
nere apte, figurare varie nisi eruditis negatum est.

Nec vero affectanda sunt semper elata et excelsa. Nam ut in pictura lumen non alia res magis quam umbra commendat, ita orationem tam summittere quam attollere decet.

Sed quid ego haec doctissimo viro? Quin potius illud: adnota, quae putaveris corrigenda. Ita enim magis credam cetera tibi placere, si quaedam displicuisse cognovero. Vale.

C. Plinii Secundi consulis Panegyricus Nervae Traiano Augusto dictus (100–103 a. D)

Tractantur nempe :

I. Quae ante Trajani imperium Romae administratum facta sunt, cap. V-XXIV. quo pertinet

1. Electio, quae ipsi multis nominibus gloriam afferebat, cap. V-X.

2. Pietas in Nervam, cui ex more quidem, ceterum optima mente divinos honores decrevit, cap. XI.
3. Virtutes bellicae, quarum gloria hostes terrebat, cap. XII-XVIII.
4. Reverentia legatorum, cap. XIX.
5. Ingressus in urbem, cap. XX-XXIV.

II. Vita ejus post reditum.

I. Publica, cap. XXV-LXXXII.

1. Instituta et decreta, cap. XXV-XLIII. Initia imperii commendavit congiario et donativo, quorum altero populum, altero milites locupletavit, cap. XXV-XXVIII. Annonam curavit non magis Romae, quam in provinciis, in Aegypto inprimis, cap. XXIX-XXXII. Populum oblectavit spectaculis, cap. XXXIII. et suppliciis delatorum, cap. XXXIV-XXXV. Lites circa aerarium et fiscum coercuit, cap. XXXVI. Vicesimae onus magis etiam minuit, quam Nerva, cap. XXXVII-XL. Majestatis crimen, quod et ipsum fiscum et aerarium locupletabat, penitus sustulit, cap. XLII. Testamenta secreta esse jussit, cap. XLIII.
2. Mores et animus in vita publica. Amat et provehit bonos, cap. XLIV-XLVI. Amat bonas literas, earumque doctores. Facile omnium ordinum homines admittit, atque etiam remissionibus suis frequenter interesse jubet, cap. XLVII-XLIX. Justitiam colit, nemini suum eripiens, et liberalitatem, multa ex patrimonio suo donans, cap. L. In aedificando privatim parcus reperitur, sed idem in publicum magnificus, cap. LI. Parcus etiam est in honoribus recipiendis; adulantium voces spernit, ludicras artes a sui cultu removet, caducos titulos deprecatur, quia scit, ubi vera sit gloria, cap. LII-LV. Sed inprimis copiosus est in moribus amplificandis, quos Trajanus in secundo et tertio consulatu exhibuerat, cap. LVI-LXXX.
3. Remissiones, quibus negotia publica subinde interrumpit, quae nil nisi mutationem laboris habent, cap. LXXXI-LXXXIII.

II. Privata. Uxorem et sororem ad suos mores conformavit, cap. LXXXIII-LXXXIV. Amicitiam sanctissime colit, cap. LXXXV-LXXXVII. Libertis justum honorem habet, cap. LXXXVIII.

Synopsis panegyrici

In Exordio primum reddit rationem cur initio Deos precetur: quod haec instituta sit a maioribus consuetudo, quam nemini ait potius quam sibi observandum, cap. I. Quia consulem decet religio, quia laudat optimum Principem, qualis Deorum munus est, cap. II. Quia inprimis Trajanus a Diis datus, cujus adoptio ante Jovis pulvinar in Capitolio facta. Deinde ostendit hanc laudationem non tam ut Principi serviliter obsequatur a se susceptam, quam ut senatusconsulto pareat; utque boni principes, quae facere debeant, in laudatis Trajani virtutibus recognoscant. Quare abesse oportere adulationis suspicionem. Haeret in commendatione ejus humanitatis, cap. III. Huiusque exordium.

Distributio videtur haec esse: I. Vita Trajani publica. II. Vita ejusdem privata laudatur, cap. IV.

I. Pars. Universas Trajani laudes primum ponit sub uno aspectu, quas postea sigillatim persequatur. Adoptatur a Nerva, cap. V. Quam gratus erga eum fuerit, cap. X. Quam metuendus esset hostibus, cap. XII. Quam carus et venerabilis militibus suis, cap. XIII. Traducta in bello prima ejus pueritia, cap. XIV. Jam tum signa dedit victoriarum ab eo referendarum. Plinius quasi vaticinans triumphum describit, cap. XV. Trajanus disciplinam militarem emendat, cap. XVIII. Romam redit, cap. XX. Patris patriae appellationem accipit a senatu, cap. XXI. Describitur placidus ejus reditus, cap. XXII. Romam redux primum tributa remittit: congiaria, donativa, alimenta dat, cap. XXV. Ubertatem in Urbem invehit, cap. XXVIII. Inde Aegypti sterilitati succurrit, cap. XXX. Ludos dat populo, cap. XXXIII. Delatores punit, cap. XXXIV. Vicesimale tributum temperat, cap. XXXVII. Testamentis securitatem inducit, cap. XLIII. Bonis et maxime nobilitati favet, cap. XLIV. Censoris nomen recusat, cap. XLV. Literarum studia promovet: honorem dicendi magistris habet. Ejus comitas et humanitas, cap. XLVII. In publicis aedificiis ejus magnificentia, domi frugalitas, cap. L. Tanto major ceteris imperatoribus, quanto illis modestior, cap. LII. Secundum consulatum admittit sub Nerva, cap. LVI. Quo mortuo, jam sui juris factus, tertium recusat, cap. LVII. Exoratus tandem a republica eum suscipit anno sequenti, servatis tamen, quasi in privati hominis electione, comitiorum legibus, cap. LIX. In tertio consulatu nobiles vires promovet ad magistratus, maxime quos provinciae commendarent, cap. LXIX. Quam fuerit comis in candidatos, in cives, cap. LXXI. Quas acclamationes modestia meruerit, cap. LXXIV. Assiduus in foro, ibi omnes boni consulis partes agit, cap. LXXVI. Rogatur, ut quartum constilatum accipiat, cap. LXXVII. Quicquid supererat ab reip. rebus otii, non luxu aut desidia consumit, sed venatione ceterisque corporis exercitationibus impendit, cap. LXXXI.

II. Pars. Hactenus qualis in imperio fuerit : nunc qualis in privata vita. Laus Plotinae Trajani conjugis, Marcianae sororis, quas exemplo suo instituit, cap. LXXXIV. Quanta esset in colendis amicitiiis ejus constantia, cap. LXXXV. Quanta ipsius procuratorum integritas, cap. LXXXVII. Neque libertis plus quam par esset tribuit: ob quae omnia merito dicitur optimus a senatu, cap. LXXXVIII.

In fine compellat Nervam et Trajanum patrem; quibus de filii virtutibus gratulatur, cap. LXXXIX. Senatores; a quibus dicendi munus sibi impositum erat, cap. XC. Trajanum Imperatorem; cui et pro se et pro collega gratias agit, cap. XCI. Custodes imperii Deos, praecipue Capitolinum Jovem, quem orat pro aeternitate imperii et Principis, cap. XCIV. Iterum senatores, quibus obsequium et reverentiam pollicetur, cap. XCV.

Paneg. IV–V

Sed parendum est Senatusconsulto, quo ex utilitate publica placuit, ut Consulibus voce, sub titulo gratiarum agendarum, boni principes, quae facerent, recognoscerent; mali, quae facere deberent. Id nunc eo magis solemne ac necessarium est, quod parens noster privatas gratiarum actiones cohibet et comprimit, intercessurus etiam publicis, si permetteret sibi vetare, quod Senatus iuberet. Utrumque, Caesar Auguste, moderate, et quod alibi tibi gratias agi non sinis, et quod hic sinis. Non enim a te ipso tibi honor iste, sed agentibus habetur. Cedis affectibus nostris, nec nobis munera tua praedicare, sed audire tibi necesse est. Saepe ego mecum, Patres Conscripti, tacitus agitavi, qualem quantumque esse oporteret, cuius ditione nutuque maria, terrae, pax, bella regerentur: quum interea fingenti formantique mihi principem, quem aequata diis immortalibus potestas deceret, nunquam voto saltem concipere succurrit similem huic, quem videmus. Enituit aliquis in bello, sed obsolevit in pace: alium toga, sed non et arma honestarunt: reverentiam ille terrore, alius amorem humanitate captavit: ille quaesitam domi gloriam in publico, hic in publico partam domi perdidit. Postremo adhuc nemo exstitit, cuius virtutes nullo vitiorum confinio laederentur. At Principi nostro quanta concordia, quantusque concentus omnium laudum omnisque gloriae contigit! Ut nihil severitati eius hilaritate, nihil gravitati simplicitate, nihil maiestati humanitate detrahitur! Iam firmitas, iam proceritas corporis, iam honor capitis, et dignitas oris, ad hoc aetatis indeflexa maturitas, nec sine quodam munere deum festinatis senectutis insignibus ad augendam maiestatem ornata caesaries, nonne longe lateque principem ostendant?

Talem esse oportuit, quem non bella civilia nec armis oppressa respublica, sed pax, et adoptio, et tandem exorata terris numina, dedissent. An fas erat, nihil differre inter imperatorem, quem homines, et quem dii fecissent? quorum

quidem in te, Caesar Auguste, iudicium et favor, tunc statim, quum ad exercitum proficisceris, et quidem inusitato indicio enituit. Nam ceteros principes aut largus cruor hostiarum, aut sinister volatus avium consulentibus nuntiavit: tibi ascendenti de more Capitolium, quamquam non id agentium civium clamor, ut iam principi, occurrit. Siquidem omnis turba, quae limen insederat, ad ingressum tuum foribus reclusis, illa quidem ut tunc arbitrabatur, deum, ceterum, ut docuit eventus, te consalutavit imperatorem. Nec aliter a cunctis omne acceptum est. Nam ipse intelligere nolebas: recusabas enim imperare, recusabas; quod bene erat imperaturi. Igitur cogendus fuisti. Cogi porro non poteris, nisi periculo patriae, et nutatione reipublicae. Obstinatum enim tibi non suscipere imperium, nisi servandum fuisset. Quare ego illum ipsum furorem motumque castrensem reor exstitisse, quia magna vi magnoque terrore modestia tua vincenda erat. Ac sicut maris coelique temperiem turbines tempestatesque commendant; ita ad augendam pacis tuae gratiam illum tumultum praecessisse crediderim. Habet has vices conditio mortalium, ut adversa ex secundis, ex adversis secunda nascentur. Occultat utrorumque semina deus, et plerumque bonorum malorumque caussae sub diversa specie latent.

Paneg. XXXIII–XXXIV

Satisfactum qua civium, qua sociorum utilitatibus. Visum est spectaculum inde non enerve, nec fluxum, nec quod animos virorum molliret et frangeret, sed quod ad pulchra vulnera contemptumque mortis accenderet; quum in servorum etiam noxiorumque corporibus amor laudis et cupido victoriae cerneretur. Quam deinde in edendo liberalitatem, quam iustitiam exhibuit, omni affectione aut intactus, aut maior! Impetratum est, quod postulabatur; oblatum, quod non postulabatur. Institit ultro, et, ut concupisceremus, admonuit; ac sic quoque plura inopinata, plura subita. Iam quam libera spectantium studia, quam securus favor! Nemini impietas, ut solebat, obiecta, quod odisset gladiatorem: nemo e spectatore spectaculum factus, miseras voluptates unco et ignibus expiavit. Demens ille, verique honoris ignarus, qui crimina maiestatis in arena colligebat, ac se despici et contemni, nisi etiam gladiatores eius veneraremur, sibi maledici in illis, suam divinitatem, suum numen violari, interpretabatur; quum se idem quod deos, idem gladiatores quod se putabat.

At tu, Caesar, quam pulchrum spectaculum pro illo nobis execrabili reddidisti! Vidimus delatorum iudicium, quasi grassatorum quasi latronum. Non solitudinem illi, non iter, sed templum, sed forum insederant: nulla iam testamenta secuta, nullus status certus: non orbitas, non liberi proderant. Auxerat hoc malum principum avaritia. Advertisti oculos, atque ut ante castris, ita po-

stea pacem foro reddidisti: excidisti intestinum malum: et provida severitate cavisti, ne fundata legibus civitas eversa legibus videretur.

Licet ergo cum fortuna, tum liberalitas tua visenda nobis praeberit, ut praebuilt, nunc ingentia robora virorum, et pares animos, nunc immanitatem ferarum, nunc mansuetudinem incognitam; nunc secretas illas et arcanas, ac sub te primum communes opes: nihil tamen gratius, nihil saeculo dignius, quam quod contigit desuper intueri delatorum supina ora, retortasque cervices. Agnoscebamus et fruebamur, quum velut piaculares publicae solitudinis victimae, supra sanguinem noxiorum, ad lenta supplicia gravioresque poenas ducerentur. Congesti sunt in navigia raptim conquisita, ac tempestatibus dediti. Abirent, fugerentque vastatas delationibus terras; ac, si quem fluctus ac procellae scopulis reservassent, hic nuda saxa et inhospitale litus incoleret; ageret duram et anxiam vitam relictaque post tergum totius generis humani securitate maereret.

Caput 10

M. Fabius Quintilianus (ca. 35 – ca. 100 a. D), Institutio oratoria (95)

Argumenta librorum

DE INSTITUTIONE ORATORIA LIBRI PRIMI ARGUMENTUM

M. Fabius Quintilianus Tryphoni Salutem. – Ad Marcellum Victorium prooemium. – Cap. I. Quid circa primam pueri institutionem providendum sit. A quali nutrice educandum filium pater curet, et quales praeceptores primos habere debeat. – II. Utrum utilius domi, an in scholis erudiatur. – III. Qua ratione puerorum ingenia dignoscantur, et quomodo tractanda. – IV. De grammatica, de litteris et earum potestate, ac orationis partibus. Declinare inprimis nomina, et verba scire oportet pueros, et genera nosse, ac casus. Tum de verbis et verborum appellationibus. – V. De virtutibus et vitiis orationis. – VI. De verbis propriis ac translatis, usitatis et novis, et de quatuor quibus sermo constat. De vetustis verbis, et quibus verbis sit utendum. De auctoritate. De consuetudine. – VII. De orthographia. – VIII. De lectione pueri. – IX. De officio grammatici, et quae primordia sint dicendi. – X. An oratori futuro necessaria sit plurium artium scientia. – XI. De prima pronuntiationis et gestus institutione. – XII. An plura eodem tempore doceri prima aetas possit.

DE INSTITUTIONE ORATORIA LIBRI SECUNDI ARGUMENTUM

Cap. I. Quando sit rhetori tradendus puer. – II. De moribus et officiis praeceptoris. – III. An protinus praeceptore optimo sit utendum. – IV. De primis apud rhetorem exercitationibus. – V. De lectione oratorum et historicorum apud rhetorem. VI. De divisione. VII. De ediscendo. VIII. An secundum sui quisque ingenii docendus sit naturam. – IX. De officio discipulorum. X. De utilitate et ratione declamandi. – XI. An artis hujus necessaria cognitio sit. – XII. Quare eruditi ingeniosiores vulgo habeantur. XIII. Quis modus sit in

arte. — XIV. Rhetorices etymon, et totius operis divisio. — XV. Quid sit rhetorice, et quis ejus finis. — XVI. An sit utilis rhetorice. — XVII. An rhetorice sit ars. XVIII, Generalis artium divisio, et ex quibus sit rhetorica. — XIX. Utra plus conferat eloquentiae ars, an natura. XX. An rhetorice virtus sit. — XXI. Quae sit materia rhetorices.

LIBRI TERTII ARGUMENTUM

CAP. I. De scriptoribus artis rhetoricae. — II. Quod initium rhetorices. — III. Quinque esse partes rhetoricae. — IV. Tria esse genera causarum. V. Quibus contineatur omnis ratio dicendi. — VI. Quid sit status; unde ducatur; reus an actor eum faciat; quot et qui sint. VII. De demonstrativo, quod constat laude et vituperatione. — VIII. De suasoria, seu deliberativa et prosopopoeia. — IX. De partibus causarum judicialium. — X. De generibus judicialium controversiarum. — XI. Quid sit quaestio, ratio, judicatio, continens, et quatenus necessaria.

LIBRI QUARTI ARGUMENTUM

PROOEMIUM. CAP. I. De exordio. — II. De narratione. — III. De egressione, seu de excursione. — IV. De propositione. V. De partitione.

LIBRI QUINTI ARGUMENTUM

PROLOGUS. — Cap. I. De probationum divisione. — II. De praejudiciis. — III. De rumore et fama. — IV. De tormentis. — V. De tabulis. — VI. De jurejurando. — VII. De testibus. — VIII. De probatione artificiali. — IX. De signis. — X. De argumentis. — XI. De exemplis. — XII. De usu argumentorum. — XIII, De refutatione. — XIV. Quid enthymema, et quotuplex: quibus constet epicherema, et quomodo refellatur.

LIBRI SEXTI ARGUMENTUM

PROOEMIUM, in quo de fortuna sua queritur. — Cap. I. De conclusione, seu peroratione. — II. De divisione affectuum: et quomodo movendi sint. — III. De risu. — IV. De altercatione. — V. De iudicio et consilio.

LIBRI SEPTIMI ARGUMENTUM

PRAEFATIO, de dispositionis utilitate. — Cap. I. De dispositione facienda. — II. De conjectura. — III. De finitione. — IV. De qualitate. — V. De actionis quaestione. — VI. De statu ex scripto et voluntate. — VII. De contrariis

legibus. — VIII. De syllogismo seu ratiocinatione. — IX. De ambiguo seu amphibolia. — X. Quae sit inter status cognatio, et quae diversitas.

LIBRI OCTAVI ARGUMENTUM

PROOEMIUM. — Cap. I. Quae in elocutione spectanda. — II. De perspicuitate. — III. De ornatu. — IV. De amplificatione. — V. De generibus sententiarum. — VI. De tropis.

LIBRI NONI ARGUMENTUM

Cap. I. Quo differant figurae a tropis. — II. De figuris sententiarum. — III. De figuris verborum. — IV. De compositione.

LIBRI DECIMI ARGUMENTUM

CAP. I. De copia verborum. — II. De imitatione. — III. Quo modo scribendum sit. IV. De emendatione. — Quae scribenda sint praecipue. — VI. De cogitatione. — VII. Quemadmodum extemporalis facultas paretur et contineatur.

LIBRI UNDECIMI ARGUMENTUM

CAP. I. Praefatio, et de apte dicendo. — II. De memoria. — III. De pronuntiatione.

LIBRI DUODECIMI ARGUMENTUM

PROOEMIUM. Cap. I. Non posse oratorem esse, nisi virum bonum. — II. Cognoscenda esse oratori quibus mores formentur. III. Necessaryam juris civilis oratori esse scientiam. — IV. Necessaryam oratori cognitionem historiarum. — V. Quae sint oratori instrumenta. VI. Quod sit incipiendi causas agere tempus. VII. Quae in suscipiendis causis oratori observanda sint. VIII. Quae in discendis causis oratori observanda sint. IX. Quae servanda in agendis causis oratori sint. X. De genere dicendi. — XI. Quae post finem studia.

Ad Marcellum Victorium prohoemium

Post impetratam studiis meis quietem, quae per viginti annos erudiendis iuvenibus impenderam, cum a me quidam familiariter postularent, ut aliquid de ratione dicendi componerem, diu sum equidem reluctatus, quod auctores

utriusque linguae clarissimos non ignorabam multa, quae ad hoc opus pertinerent, diligentissime scripta posteris reliquisse. Sed qua ego ex causa faciliorem mihi veniam meae deprecationis arbitrabar fore, hac accendebantur illi magis, quod inter diversas opiniones priorum et quasdam etiam inter se contrarias difficilis esset electio; ut mihi si non inveniendi nova at certe iudicandi de veteribus iniungere laborem non iniuste viderentur.

(...)

Nam ceteri fere qui artem orandi litteris tradiderunt ita sunt exorsi quasi perfectis omni alio genere doctrinae summam †in eloquentiae† manum imponerent, siue contemnentes tamquam parua quae prius discimus studia, siue non ad suum pertinere officium opinati, quando diuisae professionum vices essent, seu, quod proximum vero, nullam ingenii sperantes gratiam circa res etiamsi necessarias, procul tamen ab ostentatione positas, ut operum fastigia spectantur, latent fundamenta. Ego cum existimem nihil arti oratoriae alienum sine quo fieri non posse oratorem fatendum est, nec ad ullius rei summam nisi praecedentibus initiis perveniri, ad minora illa, sed quae si neglegas non sit maioribus locus, demittere me non recusabo, nec aliter quam si mihi tradatur educandus orator studia eius formare ab infantia incipiam. Quod opus, Marcelle Vitori, tibi dicamus, quem cum amicissimum nobis tum eximio litterarum amore flagrantem non propter haec modo, quamquam sint magna, dignissimum hoc mutuae inter nos caritatis pignore iudicabamus, sed quod erudiendo Getae tuo, cuius prima aetas manifestum iam ingenii lumen ostendit, non inutiles fore libri videbantur quos ab ipsis dicendi uelut incunabulis per omnes quae modo aliquid oratori futuro conferant artis ad summam eius operis perducere festinabimus, atque eo magis quod duo iam sub nomine meo libri ferebantur artis rhetoricae neque editi a me neque in hoc comparati. Namque alterum sermonem per biduum habitum pueri quibus id praestabatur exceperant, alterum pluribus sane diebus, quantum notando consequi potuerant, interceptum boni iuvenes sed nimium amantes mei temerario editionis honore vulgauerant. Quare in his quoque libris erunt eadem aliqua, multa mutata, plurima adiecta, omnia uero compositiora et quantum nos poterimus elaborata.

Oratorem autem instituimus illum perfectum, qui esse nisi vir bonus non potest, ideoque non dicendi modo eximiam in eo facultatem sed omnis animi virtutes exigimus. Neque enim hoc concesserim, rationem rectae honestaeque vitae, ut quidam putaverunt, ad philosophos relegandam, cum vir ille vere civilis et publicarum privatarumque rerum administrationi accommodatus, qui regere consiliis urbes, fundare legibus, emendare iudiciis possit, non alius sit profecto quam orator.

Quare, tametsi me fateor usurum quibusdam quae philosophorum libris continentur, tamen ea iure vereque contenderim esse operis nostri proprie-

que ad artem oratoriam pertinere. An, si frequentissime de iustitia fortitudine temperantia ceterisque similibus disserendum est, adeo ut vix ulla possit causa reperiri in quam non aliqua ex his incidat quaestio, eaque omnia inventionem atque elocutionem sunt explicanda, dubitabitur, ubicumque vis ingenii et copia dicendi postulatur, ibi partes oratoris esse praecipuas? fueruntque haec, ut Cicero apertissime colligit, quemadmodum iuncta natura, sic officio quoque copulata, ut idem sapientes atque eloquentes haberentur. Scidit deinde se studium, atque inertia factum est ut artes esse plures viderentur.

Nam ut primum lingua esse coepit in quaestu institutumque eloquentiae bonis male uti, curam morum qui disertis habebantur reliquerunt; ea vero destituta infirmioribus ingeniis velut praediae fuit. Inde quidam contempto benedicendi labore ad formandos animos statuendasque vitae leges regressi partem quidem potiore, si dividi posset, retinuerunt, nomen tamen sibi insolentissimum adrogaverunt, ut soli studiosi sapientiae vocarentur; quod neque summi imperatores neque in consiliis rerum maximarum ac totius administratione rei publicae clarissime versati sibi umquam vindicare sunt ausi; facere enim optima quam promittere maluerunt.

Ac veterum quidem sapientiae professorum multos et honesta praecepisse et, ut praeceperint, etiam vixisse facile concesserim; nostris vero temporibus sub hoc nomine maxima in plerisque vitia latuerunt. Non enim virtute ac studiis ut haberentur philosophi laborabant, sed vultum et tristitiam et dissentientem a ceteris habitum pessimis moribus praetendebant. Haec autem quae velut propria philosophiae adseruntur, passim tractamus omnes. Quis enim non de iusto, aequo ac bono, modo non et vir pessimus, loquitur? Quis non etiam rusticorum aliqua de causis naturalibus quaerit? Nam verborum proprietas ac differentia omnibus qui sermonem curae habent debet esse communis. Sed ea et sciet optime et eloquetur orator; qui si fuisset aliquando perfectus, non a philosophorum scholis virtutis praecepta peterentur.

Nunc necesse est ad eos auctores recurrere, qui desertam, ut dixi, partem oratoriae artis, meliorem praesertim occupaverunt, et velut nostrum reposcere, non ut illorum nos utamur inventis, sed ut illos alienis usos esse doceamus.

Sit igitur orator vir talis qualis vere sapiens appellari possit, nec moribus modo perfectus (nam id mea quidem opinione, quamquam sunt qui dissentiant, satis non est), sed etiam scientia et omni facultate dicendi; qualis fortasse nemo adhuc fuerit, sed non ideo minus nobis ad summa tendendum est: quod fecerunt plerique veterum, qui, etsi nondum quemquam sapientem repertum putabant, praecepta tamen sapientiae tradiderunt. Nam est certe aliquid consummata eloquentia neque ad eam pervenire natura humani ingenii prohibet. Quod si non contingat, altius tamen ibunt qui ad summa nitentur quam qui praesumpta desperatione quo velint evadendi protinus circa ima

substiterint.

Quo magis impetranda erit venia si ne minora quidem illa, verum operi quod instituimus necessaria, praeteribo. Nam liber primus ea quae sunt ante officium rhetoris continebit. Secundo prima apud rhetorem elementa et quae de ipsa rhetorices substantia quaeruntur tractabimus. Quinque deinceps inventioni (nam huic et dispositio subiungitur), quattuor elocutioni, in cuius partem memoria ac pronuntiatio veniunt, dabuntur. Vnus accedet in quo nobis orator ipse informandus est: ubi qui mores eius, quae in suscipiendis discendis agendis causis ratio, quod eloquentiae genus, quis agendi debeat esse finis, quae post finem studia, quantum nostra valebit infirmitas disseremus.

His omnibus admiscebitur, ut quisque locus postulabit, docendi ratio quae non eorum modo scientia quibus solis quidam nomen artis dederunt studiosos instruat et, ut sic dixerim, ius ipsum rhetorices interpretetur, sed alere facundiam, vires augere eloquentiae possit. Nam plerumque nudae illae artes nimiae subtilitatis adfectione frangunt atque concidunt quidquid est in oratione generosius, et omnem sucum ingenii bibunt et ossa detegunt, quae ut esse et adstringi nervis suis debent, sic corpore operienda sunt. Ideoque nos non particulam illam, sicuti plerique, sed quidquid utile ad instituendum oratorem putabamus in hos duodecim libros contulimus, breviter omnia demonstraturi: nam si quantum de quaque re dici potest persequamur, finis operis non reperietur.

E libro III

3, 4 [De progymnasmatum schola.]

Hinc iam quas primas in docendo partis rhetorum putem tradere incipiam, dilata parumper illa quae sola vulgo uocatur arte rhetorica; ac mihi opportunus maxime videtur ingressus ab eo cuius aliquid simile apud grammaticos puer didicerit.

Et quia narrationum, excepta qua in causis utimur, tris accepimus species, fabulam, quae uersatur in tragoediis atque carminibus non a veritate modo sed etiam a forma veritatis remota, argumentum, quod falsum sed vero simile comoediae fingunt, historiam, in qua est gestae rei expositio, grammaticis autem poeticas dedimus; apud rhetorem initium sit historica, tanto robustior quanto verior. Sed narrandi quidem quae nobis optima ratio videatur tum demonstrabimus cum de iudiciali parte dicemus; interim admonere illud sat est, ut sit ea neque arida prorsus atque ieiuna (nam quid opus erat tantum studiis laboris inpendere si res nudas atque inornatas indicare satis uideretur?), neque rursus sinuosa et arcessitis descriptionibus, in quas plerique imitatione poeticae licentiae ducuntur, lasciviat.

(...)

Sed ut eo revertar unde sum egressus; narrationes stilo componi quanta maxima possit adhibita diligentia volo. (...) Erit suum parandae facilitati tempus, nec a nobis neglegenter locus iste transibitur. Interim satis est si puer omni cura et summo, quantum illa aetas capit, labore aliquid probabile scripserit; in hoc adsuescat, huius sibi rei naturam faciat. Ille demum in id quod quaerimus aut ei proximum poterit evadere qui ante discet recte dicere quam cito.

Narrationibus non inutiliter subiungitur opus destruendi confirmandique eas, quod ἀνασχευή et κατασχευή uocatur. Id porro non tantum in fabulosis et carmine traditis fieri potest, uerum etiam in ipsis annalium monumentis; ut, si quaeratur »an sit credibile super caput Valeri pugnantis sedisse coruum, qui os oculosque hostis Galli rostro atque alis euerberaret«, sit in utramque partem ingens ad dicendum materia: aut de serpente, quo Scipio traditur genitus, et lupa Romuli et Egeria Numae; nam Graecis historiis plerumque poeticae similis licentia est. Saepe etiam quaeri solet de tempore, de loco, quo gesta res dicitur, nonnumquam de persona quoque, sicut Livius frequentissime dubitat et alii ab aliis historici dissentiant.

Inde paulatim ad maiora tendere incipiet, laudare claros viros et vituperare improbos; quod non simplicis utilitatis opus est. Namque et ingenium exercetur multiplici variaque materia et animus contemplatione recti pravi-que formatur, et multa inde cognitio rerum uenit exemplisque, quae sunt in omni genere causarum potentissima, iam tum instruit cum res poscet usum.

E libro XII

[Prohoemium de operis difficultate.]

Ventum est ad partem operis destinati longe gravissimam; cuius equidem onus si tantum opinione prima concipere potuissem quanto me premi ferens sentio, maturius consuluissem vires meas. Sed initio pudor omittendi quae promiseram tenuit, mox, quamquam per singulas prope partis labor cresceret, ne perderem quae iam effecta erant per omnes difficultates animo me sustentavi. Quare nunc quoque, licet maior quam umquam moles premat, tamen prospicienti finem mihi constitutum est vel deficere potius quam desperare. Fefellit autem quod initium a parvis ceperamus; mox velut aura sollicitante propecti longius, dum tamen nota illa et plerisque artium scriptoribus tractata praecipimus nec adhuc a litore procul videbamur et multos circa velut isdem se ventis credere ausos habebamus; iam cum eloquendi rationem novissime repertam paucissimisque temptatam ingressi sumus, rarus qui tam procul a portu recessisset reperiebatur; postquam vero nobis ille quem instituebamur

orator, a dicendi magistris dimissus, aut suo iam impetu fertur aut maiora sibi auxilia ex ipsis sapientiae penetralibus petit, quam in altum simus ablati sentire coepimus. Nunc »caelum undique et undique pontus«. Vnum modo in illa immensa vastitate cernere videmur M. Tullium, qui tamen ipse, quamvis tanta atque ita instructa nave hoc mare ingressus, contrahit vela inhibetque remos et de ipso demum genere dicendi quo sit usus perfectus orator satis habet dicere. At nostra temeritas etiam mores ei conabitur dare et adsignabit officia. Ita nec antecedentem consequi possumus et longius eundem est ut res feret. Probabilis tamen cupiditas honestorum, et velut tutioris audientiae est temptare quibus paratior venia est.

12, 1 [Non posse oratorem esse nisi virum bonum.]

Sit ergo nobis orator quem constituimus is qui a M. Catone finitur vir bonus dicendi peritus, verum, id quod et ille posuit prius et ipsa natura potius ac maius est, utique vir bonus; id non eo tantum quod, si vis illa dicendi malitiam instruxerit, nihil sit publicis privatisque rebus perniciosius eloquentia, nosque ipsi, qui pro virili parte conferre aliquid ad facultatem dicendi conati sumus, pessime mereamur de rebus humanis si latroni comparamus haec arma, non militi. Quid de nobis loquor? Rerum ipsa natura, in eo quod praecipue indulsisse homini videtur quoque nos a ceteris animalibus separasse, non parens sed noverca fuerit si facultatem dicendi sociam scelerum, adversam innocentiae, hostem veritatis invenit. Mutos enim nasci et egere omni ratione satius fuisset quam providentiae munera in mutuam perniciem convertere. Longius tendit hoc iudicium meum. Neque enim tantum id dico, eum qui sit orator virum bonum esse oportere, sed ne futurum quidem oratorem nisi virum bonum. Nam certe neque intellegentiam concesseris iis qui proposita honestorum ac turpium via peiorem sequi malent, neque prudentiam, cum in grauissimas frequenter legum, semper vero malae conscientiae poenas a semet ipsis improviso rerum exitu induantur. Quod si neminem malum esse nisi stultum eundem non modo a sapientibus dicitur sed vulgo quoque semper est creditum, certe non fiet umquam stultus orator. Adde quod ne studio quidem operis pulcherrimi vacare mens nisi omnibus vitiis libera potest: primum quod in eodem pectore nullum est honestorum turpiumque consortium, et cogitare optima simul ac deterrima non magis est unius animi quam eiusdem hominis bonum esse ac malum; tum illa quoque ex causa, quod mentem tantae rei intentam vacare omnibus aliis, etiam culpa carentibus, curis oportet. Ita demum enim libera ac tota, nulla distringente atque alio ducente causa, spectabit id solum ad quod accingitur.

Quod si agrorum nimia cura et sollicitior rei familiaris diligentia et venandi uoluptas et dati spectaculis dies multum studiis auferunt (huic enim

rei perit tempus quodcumque alteri datur), quid putamus facturas cupiditatem avaritiam invidiam, quarum inpotentissimae cogitationes somnos etiam ipsos et illa per quietem visa perturbent? Nihil est enim tam occupatum, tam multiforme, tot ac tam uariis adfectibus concisum atque laceratum quam mala mens. Nam et cum insidiatur, spe curis labore dstringitur, et, etiam cum sceleris compos fuit, sollicitudine, paenitentia, poenarum omnium expectatione torquetur. Quis inter haec litteris aut ulli bonae arti locus? Non hercule magis quam frugibus in terra sentibus ac rubis occupata.

Age, non ad perferendos studiorum labores necessaria frugalitas? Quid ergo ex libidine ac luxuria spei? Non praecipue acuit ad cupiditatem litterarum amor laudis? Num igitur malis esse laudem curae putamus? Iam hoc quis non videt, maximam partem orationis in tractatu aequi bonique consistere? Dicetne de his secundum debitam rerum dignitatem malus atque iniquus? Denique, ut maximam partem quaestionis eximam, demus, id quod nullo modo fieri potest, idem ingenii studii doctrinae pessimo atque optimo viro: uter melior dicetur orator? Nimirum qui homo quoque melior. Non igitur umquam malus idem homo et perfectus orator. Non enim perfectum est quicquam quo melius est aliud. Sed, ne more Socraticorum nobismet ipsi responsum finxisse videamur, sit aliquis adeo contra veritatem opstinatus ut audeat dicere eodem ingenio studio doctrina praeditum nihilo deteriore futurum oratorem malum virum quam bonum: conuincamus huius quoque amentiam. Nam hoc certe nemo dubitabit, omnem orationem id agere ut iudici quae proposita fuerint vera et honesta videantur. Vtrum igitur hoc facilius bonus vir persuadebit an malus? Bonus quidem et dicet saepius vera atque honesta. Sed etiam si quando aliquo ductus officio (quod accidere, ut mox docebimus, potest) falso haec adfirmare conabitur, maiore cum fide necesse est audiat. At malis hominibus ex contemptu opinionis et ignorantia recti nonnumquam excidit ipsa simulatio: inde inmodeste proponunt, sine pudore adfirmant. Sequitur in iis quae certum est effici non posse deformis pertinacia et inritus labor; nam sicut in uita, ita in causis quoque spes improbas habent; frequenter autem accidit ut iis etiam vera dicentibus fides desit videaturque talis aduocatus malae causae argumentum.

Caput 11

Apuleius

(ca. 125 – ca. 180 a. D)

Floridorum liber IV, 18

Tanta multitudo ad audiendum convenistis, ut potius gratulari Carthagini debeam, quod tam multos eruditionis amicos habet, quam excusare, quod philosophus non recusaverim dissertare. Nam et pro amplitudine civitatis frequentia collecta et pro magnitudine frequentiae locus delectus est. Praeterea in auditorio hoc genus spectari debet non pavimenti marmoratio nec proscaenii contabulatio nec scaenae columnatio, sed nec culminum eminentia nec lacunarium refulgentia nec sedilium circumferentia, nec quod hic alias mimus hallucinatur, comoedus sermocinatur, tragoedus vociferatur, funerepus periclitatur, praestigiator furatur, histrio gesticulatur ceterique omnes ludiones ostentant populo quod cuiusque artis est, sed istis omnibus supersessis nihil amplius spectari debet quam convenientium ratio et dicentis oratio.

Quapropter, ut poetae solent hic ibidem varias civitates substituere, ut ille tragicus, qui in theatro dici facit: “Liber, qui augusta haec loca Cithaeronis colis”, item ille comicus:

perparvam partim postulat Plautus loci
de vestris magnis atque amoenis moenibus,
Athenas quo sine architectis conferat,

non secus et mihi liceat nullam longinquam et transmarinam civitatem hic, sed enim ipsius Carthaginis vel curiam vel bybliotheam substituere. Igitur proinde habetote, si curia digna protulero, ut si in ipsa curia me audiat, si erudita fuerint, ut si in bybliothea legantur.

Quod utinam mihi pro amplitudine auditorii proluxa oratio suppeteret ac non hic maxime clauderet, ubi me facundissimum cuperem. Sed verum verbum est profecto, qui aiunt nihil quicquam homini tam prosperum divinitus

datum, quin ei tamen admixtum sit aliquid difficultatis, ut etiam in amplissima quaque laetitia subsit quaequam vel parva querimonia, coniugatione quadam mellis et fellis: ubi uber, ibi tuber. Id ego cum alias, tum etiam nunc inpraesentiarum usu experior. Nam quanto videor plura apud vos habere ad commendationem suffragia, tanto sum ad dicendum nimia reverentia vestri cunctatior, et qui penes extrarios saepenumero promptissime disceptavi, idem nunc penes meos haesito ac - mirum dictu - ipsis illecebris deterreor et stimulis refrenor et incitamentis cohibeor. An non multa mihi apud vos adhortamina suppetunt, quod sum vobis nec lare alienus nec pueritia invisitatus nec magistris peregrinus nec secta incognitus nec voce inauditus nec libris inlectus improbatusve?

Ita mihi et patria in concilio Africae, id est vestro, et pueritia apud vos et magistri vos et secta, licet Athenis Atticis confirmata, tamen hic inchoata est, et vox mea utraque lingua iam vestris auribus ante proximum sexennium probe cognita; quin et libri mei non alia ubique laude carius censentur quam quod iudicio vestro comprobantur. Haec tanta ac totiuga invitamenta communia non minus vos ad audiendum prolectant quam me ad audendum retardant, faciliusque laudes vestras alibi gentium quam apud vos praedicarim: ita apud suos cuique modestia obnoxia est, apud extrarios autem veritas libera.

Semper adeo et ubique vos quippe ut parentis ac primos magistros meos celeberrime mercedemque vobis rependo, non illam, quam Protagora sophista pepigit nec accepit, sed quam Thales sapiens nec pepigit et accepit. Video quid postuletis: utramque narrabo. Protagora, qui sophista fuit longe multiscius et cum primis rhetoricae repertoribus perfacundus, Democriti physici civis aequaevus – inde ei suppeditata doctrina est – eum Protagoran aiunt cum suo sibi discipulo Evathlo mercedem nimis uberem condicione temeraria pepigisse, uti sibi tum demum id argenti daret, si primo tirocinio agendi penes iudices vicisset. Igitur Evathlus postquam cuncta illa exorabula iudicantium et decipula adversantium et artificia dicentium versutus alioqui et ingeniatus ad astutiam facile perdidicit, contentus scire quod concupierat, coepit nolle quod pepigerat, sed callide nectendis moris frustrari magistrum diutuleque nec agere velle nec reddere, usque dum Protagoras eum ad iudices provocavit, expositaque condicione, qua docendum receperat, anceps argumentum ambifariam proposuit. (...)

Apologia (ca. 150–160)

Et sane verisimile videtur, cum Apuleius minus se locupletem cerneret, ideo facilius impulsus ut Aemiliae Pudentillae nuptias

non aspernaretur; nam alioquin parum dignum illius ingenio, ut juvenis corpore et animo elegans duceret viduam, nullis formae blandimentis, et annis rebus voluptariis jam fere abnuentibus, nisi proluxa dote et molli conditione invitatus: quamvis ipse multis verbis amoliri conatur hanc suspicionem, nullaue avaritiae causa concupisse uxorem ex tabulis docet. Qua vero occasione Oeam venerit, qua conditione Prudentillae matrimonio junctus sit, copiose narrat. Ex hac tamen utriusque dissimilitudine nata opinio, veneno et magicis maleficiis coactam mulierem nupsisse; inde apud Cl. Maximum, Africae procos. a Licinio Aemiliano reus Magiae postulatus, quod scilicet sexagenariam, post longam viduitatem, carminibus ad sui aetatem flexisset ut grandem dotem amanti mulieri extorqueret; sed adversus intentata crimina insignis eloquentiae praesidio munitus peritissime velitatur, eaque innocenti sine causa objecta, longa oratione ostendit.

Apologia, 78–79

sed ne longius ab ordine digrediar: Pudentilla postquam filium uidet praeter opinionem contra suam esse sententiam deprauatum, rus profecta scripsit ad eum obiurgandi gratia illas famosissimas litteras, quibus, ut isti aiebant, confessa est sese mea magia in amorem inductam dementire; quas tamen litteras tabulario Pontiani praesente et contra scribente Aemiliano nudius tertius tuo iussu, Maxime, testato descripsimus; in quibus omnia contra praedicationem istorum pro me reperiuntur.

quamquam, etsi destrius magum me dixisset, posset uideri excusabunda se filio uim meam quam uoluntatem suam causari maluisse. an sola Phaedra falsum epistolium de amore commenta est, ac non omnibus mulieribus haec ars usitata est, ut, cum aliquid eius modi uelle coeperunt, malint coactae uideri? quod si etiam animo ita putauit, me magum esse, idcircone magus habear, quia hoc scripsit Pudentilla? uos tot argumentis, tot testibus, tanta oratione magum me non probatis: illa uno uerbo probaret? et quanto tandem grauius habendum est quod in iudicio subscribitur quam quod in epistola scribitur. quin tu me meismet factis, non alienis uerbis reuincis?

ceterum eadem uia multi rei cuiusuis maleficii postulabuntur, si ratum futurum est quod quisque in epistola sua uel amore uel odio cuiuspiam scripserit. ‘magum te scripsit Pudentilla: igitur magus es.’ quid, si consulem me scripsisset: consul essem? quid enim, si pictorem, si medicum, quid denique, si innocentem? num aliquid horum putares idcirco, quod illa dixisset? nihil scilicet. atqui periniurium est ei fidem in peioribus ⟨habere, cui in melioribus⟩ non haberes, posse litteras eius ad perniciem, non posse ad salutem.

‘sed’ inquit ‘animi ⟨furens⟩ fuit, efflictim te amabat.’ concedo interim. num tamen omnes qui amantur magi sunt, si hoc forte qui amat scripserit? c⟨r⟩edo nunc quod Pudentilla me in eo tempore non amabat, siquidem id foras scripsit, quod palam erat mihi obfuturum.

postremo quid uis, sanam an insanam fuisse, dum scriberet? sanam dices? nihil ergo erat magicis artibus passa. insanam respondebis? nesciit ergo quid scribserit, eoque ei fides non habenda est; immo etiam, si fuisset insana, insanam se esse nescisset. nam ut absurde facit qui tacere se dicit, quod ibidem dicendo tacere sese non tacet et ipsa professione quod profitetur infirmat, ita uel magis hoc repugnat: ‘ego insanio’, quod uerum non est, nisi sciens dicit; porro sanus est, qui scit quid sit insania, quippe insania scire se non potest, non magis quam caecitas se uidere. igitur Pudentilla compos mentis fuit, si compotem mentis se non putabat.

possum, si uelim, pluribus, sed mitto dialectica. ipsas litteras longe aliud clamantis et quasi dedita opera ad iudicium istud praeparatas et accommodatas recitabo. accipe tu et lege, usque dum ego interloquar. — Sustine paulisper quae secuntur; nam ad deverticulum rei ventum est. adhuc enim, Maxime, quantum equidem animadverti, nusquam mulier magiam nominavit, sed ordinem repetiuit eundem, quem ego paulo prius, de longa viduitate, de remedio valetudinis, de voluntate nubendi, de meis laudibus, quas ex Pontiano cognoverat, de suasu ipsius, ut mihi potissimum nuberet.

Caput 12

Quintus Septimius Florens Tertullianus (150–230 a. D)

Apologeticum (197)

Pars I: iniquitas odii contra Christianorum (1-3). Pars II: praemunitio (4-6). Pars III: adversus intimationem scelerum domesticorum Christianorum (7-9). Pars IV: scelera Christianorum in publico, adversus intimationem laesae divinitatis (10-27). Pars V: scelera Christianorum in publico, adversus intimationem laesae maiestatis (28-45). Pars VI: philosophi et Christiani (46-50).

1

Si non licet vobis, Romani imperii antistites, in aperto et edito, in ipso fere vertice civitatis praesidentibus ad iudicandum palam dispicere et coram examinare, quid sit liquido in causa Christianorum, si ad hanc solam speciem auctoritas vestra de iustitiae diligentia in publico aut timet aut erubescit inquirere, si denique, quod proxime accidit, domesticis iudiciis nimis operata infestatio sectae huius obstruit defensioni: liceat veritati vel occulta via tacitarum litterarum ad aures vestras pervenire.

Nihil de causa sua deprecatur, quia nec de condicione miratur. Scit se peregrinam in terris agere, inter extraneos facile inimicos invenire, ceterum genus, sedem, spem, gratiam, dignitatem in caelis habere. Unum gestit interdum, ne ignorata damnetur. Quid hic deperit legibus in suo regno dominantibus, si audiat? An hoc magis gloriabitur potestas earum, quo etiam auditam damnabunt veritatem? Ceterum inauditam si damnent, praeter invidiam iniquitatis etiam suspicionem merebuntur alicuius conscientiae, nolentes audire, quod auditum damnare non possint.

Hanc itaque primam causam apud vos collocamus iniquitatis odii erga nomen Christianorum. Quam iniquitatem idem titulus et onerat et revincit, qui videtur excusare, ignorantia scilicet. Quid enim iniquius, quam ut oderint homines quod ignorant, etiam si res meretur odium? Tunc etenim meretur, cum cognoscitur an mereatur. Vacante autem meriti notitia, unde odii iustitia defenditur, quae non de eventu, sed de conscientia probanda est? Cum ergo propterea oderunt homines, quia ignorant, quale sit quod oderunt, cur non liceat eiusmodi illud esse, quod non debeant odisse? Ita utrumque ex alterutro redarguimus, et ignorare illos, dum oderunt, et iniuste odisse, dum ignorant.

7

Si semper latemus, quando proditum est quod admittimus? Immo a quibus prodi potuit? Ab ipsis enim reis non utique, cum vel ex forma omnibus mysteriis silentii fides debeatur. Samothracia et Eleusinia reticentur: Quanto magis talia, quae prodita interim etiam humanam animadversionem provocabunt, dum divina servatur! Si ergo non ipsi proditores sui, sequitur ut extranei. Et unde extraneis notitia, cum semper etiam piaie initiationes arceant profanos et ab arbitris caveant? Nisi si impii minus metuunt.

Natura famae omnibus nota est. Vestrum est: “Fama malum, qua non aliud velocius ullum.” Cur malum fama? Quia velox? Quia index? An quia plurimum mendax? Quae ne tunc quidem, cum aliquid veri affert, sine mendacii vitio est, detrahens, adiciens, demutans de veritate. Quid quod ea illi condicio est, ut non nisi cum mentitur, perseveret, et tamdiu vivit, quamdiu non probat? Siquidem, ubi probavit, cessat esse et quasi officio nuntiandi functa rem tradit; et exinde res tenetur, res nominatur. Nec quisquam dicit verbi gratia: “Hoc Romae aiunt factum”, aut: “Fama est illum provinciam sortitum”, sed: “Sortitus est ille provinciam”, et: “Hoc factum est Romae”. Fama, nomen incerti, locum non habet, ubi certum est. An vero famae credat nisi inconsideratus? Quia sapiens non credit incerto. Omnium est aestimare, quantacumque illa ambitione diffusa sit, quantacumque adseveratione constructa, quod ab uno aliquando principe exorta sit necesse est. Exinde in traduces linguarum et aurium serpit, et ita modici seminis vitium cetera rumoris obscurat, ut nemo recogitet, ne primum illud os mendacium semina-verit, quod saepe fit aut ingenio aemulationis aut arbitrio suspicionis aut non nova, sed ingenita quibusdam mentiendi voluptate. Bene autem quod omnia tempus revelat, testibus etiam vestris proverbiiis atque sententiis, ex dispositione naturae, quae ita ordinavit, ut nihil diu lateat, etiam quod fama non distulit.

Merito igitur fama tamdiu conscia sola est scelerum Christianorum; hanc indicem adversus nos profertis, quae quod aliquando iactavit tantoque spatio

in opinionem corroboravit, usque adhuc probare non valuit.

Ut fidem naturae ipsius appellem adversus eos, qui talia credenda esse praesumunt, ecce proponimus horum facinorum mercedem: Vitam aeternam repromittunt. Credite interim! De hoc enim quaero, an et qui credideris tanti habeas ad eam tali conscientia pervenire. Veni, demerge ferrum in infantem nullius inimicum, nullius reum, omnium filium; vel, si alterius officium est, tu modo adsiste morienti homini, antequam vixit; fugientem animam novam expecta, excipe rudem sanguinem, eo panem tuum satia, vescere libenter! Interea discumbens dinumera loca, ubi mater, ubi soror; nota diligenter, ut, cum tenebrae ceciderint caninae, non erres! Piaculum enim admiseris, nisi incestum feceris. Talia initiatus et consignatus vivis in aevum. Cupio respondeas, si tanti aeternitas; aut si non, ideo nec credenda. Etiam si credideris, nego te velle; etiam si volueris, nego te posse. Cur ergo alii possint, si vos non potestis? cur non possitis, si alii possunt? Alia nos, opinor, natura, Cynopennae aut Sciapodes; alii ordines dentium, alii ad incestam libidinem nervi. Qui ista credis de homine, potes et facere; homo es et ipse, quod et Christianus. Qui non potes facere, non debes credere. Homo est enim et Christianus, et quod et tu.